ISSN 2348 – 8417

शास्त्रमञ्जूषा

The Śāstramañjūṣā

https://sites.google.com/site/praachiprajnaa/sastramanjusa

(A Peer Reviewed Virtual Publication for the Research Papers on Indology)

Of

प्राची प्रज्ञा

Prachi Prajna

https://sites.google.com/site/praachiprajnaa

INDEXED IN DOAJ, ROAD , FATCAT , JDB & SUDOC

18th Issue / Vol. X – June, 2024

शास्त्रमञ्जूषा / The śāstramañjūṣā
a Virtual Publication for the Peer Reviewed Research papers on Indology of प्राची प्रज्ञा / Prachi Prajna (ISSN 2348 – 8417) https://sites.google.com/site/praachiprajnaa

18th Issue / Vol. X – June, 2024

Scope:
The śāstramañjūṣā is a Virtual Publication for the Peer Reviewed Research papers on Indology, conglomerated to any branch of Sanskrit Studies, i.e. Vedas, Vedāṅgas, Upaniṣads, Philosophies, Purāṇas, Smṛtis, Literature, Poetics, Grammar, Tantras, Astrology, Astronomy and Modern subjects like Computational Linguistics, Environmental Science and allied fields. It aims, without sacrifice of scholarly standards, to engage readers throughout the globe. The Publication remains committed to the re-appraisal of accepted views, and scholarship should reinforce the committed spirit of indology encompassed in the Classical and the oldest language Sanskrit.

Email : prachiprajnaenb@gmail.com

ISSN 2348 – 8417

शास्त्रमञ्जूषा

The Śāstramañjūṣā

https://sites.google.com/site/praachiprajnaa/sastramanjusa

(A Peer Reviewed Virtual Publication for the Research Papers on Indology)

Of

प्राची प्रज्ञा

Prachi Prajna

https://sites.google.com/site/praachiprajnaa

INDEXED IN DOAJ, ROAD , FATCAT , JDB & SUDOC

18th Issue / Vol. X – June, 2024

सम्पादकीयम्

शास्त्रं खलु कर्तव्याकर्तव्यताया विषये संशयोच्छेदपुरःसरम् उपदेशेन लोकरक्षणाय प्राणिनः उपयुनक्ति। परोक्षस्यापि अर्थजातस्य प्रदर्शकं हि शास्त्रं लोचनवत् सर्वेषां वरीवर्तीति विपश्चिद्भिराम्नातम् । तदुक्तम् –

अनेकसंशयोच्छेदि, परोक्षार्थस्य दर्शकम्।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥

ऐहिकामुष्मिकादिसकललोकव्यवहारस्य ज्ञापकं हि शास्त्रं संसारप्रवर्तनाय विविधानायामानुररीकरोति। न केवलमाध्यात्मिकश्रेयःसाधनं शास्त्राणां प्रयोजनमपि तु आधिभौतिकसुखसम्पत्साधनरूपेण शास्त्रव्यवहारः संसारेऽस्मिन् महीयते। परं परमार्थसाधनं हि शास्त्राणां पार्यन्तिकं प्रयोजनम् । यदि कुबुद्धिप्रणीतशास्त्रैः लोकनाशद्वारा श्रेयोऽन्तरायते, तदा तादृशं शास्त्रं सर्वथा हेयम्। तदुक्तं –

स्वबुद्धिरचितैश्शास्त्रैः प्रतार्येह च बालिशान्।
विघ्नन्ति श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम्॥

सच्छास्त्राणि सकललोकव्यवहारपराणि सन्ति प्राणिमात्रस्य योगक्षेमसाधनतत्पराणीति तेषां संरक्षणे, सम्पोषणे, प्रचारे, प्रसारे च शास्त्रमञ्जूषा प्राचीं प्रज्ञां मंहते सन्ततम्।

शास्त्रमञ्जूषाया अयं नुत्नोऽङ्कः वेदसाहित्यकाव्यगणितादीन् तत्तद्ग्रन्थसञ्चारपाण्डुलिपिविज्ञानं पर्यावरणविज्ञानञ्चेति भारतीयज्ञानपरम्परायाः विविधान् आयामान् पुरस्कुर्वन् निशितशेमुषीणां विदुषां शास्त्रप्रियाणां जिज्ञासूनाञ्च पुरस्तादवतरति। अयञ्चाङ्कोऽवश्यमेव सर्वेषां मानसाङ्क मधिरोहत्विति आशंसे।

श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्मशाश्वतम् ।
स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समाचरेत्॥

सुज्ञानकुमारमाहान्तिः
Editor in Chief
प्राची प्रज्ञा "*prācī prajñā*"

TABLE OF CONTENTS

****

A Critical Analysis of the Methods of Preservation of Manuscripts in Assam

Abhinandan Saikia
&
Manisha Sarma

Abstract

Manuscripts were created before the printing process and they can impart invaluable knowledge about language, society, culture, and its development, etc. these methods can be used as a medium of communication to history.

Therefore, it is important to protect and preserve these treasures. preservation of manuscripts was a major concern in the past and efforts were made to protect them from various causes. Physical preservation is a difficult task but with the advent of technological development, it is very much possible in an easy manner. the methods of preservation of these valuable manuscripts will be discussed here.

Keywords - Manuscripts, assam, preservation, conservation, digitation.

****

Introduction - The manuscript is a handwritten document. Before the advent of printing technology, all books and reading materials were in the handwritten form. The wonderful history and culture of India lie in the heart of manuscripts. The word manuscript is derived from the Latin phrase *manuscript*. Which means hand written *'manu'* means hand and '*scriptum'* means documents. It is assessed that there are more than 5 million manuscripts in India which is the largest collection of manuscripts in the world

Materials used for writing manuscripts - In ancient and medieval times, different materials were used for writing purposes which is subject to availability. Various leaves of different trees were used as the writing materials. The great sage Patañjali wrote his famous *Mahābhāṣya* on the leaves of trees.

The seals found in the excavation site of Mohenjo-Daro exhibit some signs that reveal that pieces of clay were used for writing purposes. The pieces of stones, walls, and pillars were also used for writing purposes, but they were mostly for religious purposes.

1. Birch-bark *(Bhūrja-patra)*
2. Bark of Aloe tree (*Sāncipāt)*
3. Palm leaves
4. Kumbhi bark
5. *Tulāpāt*
6. Cloth
7. Paper

Instruments used for writings- two types of instruments were used for the writings of the manuscript viz., the stylus (*Lohkan taka)* and the reed pen (*Kalama)*. Both had a common name, *Lekhani*.

Statement of the problem - Manuscripts enjoyed a highly privileged position in religious and cultural life. In the concurrent time, all libraries have manuscripts sections for preservation and those are frequently used for information and research purposes, as the manuscripts have a significant value in the field of knowledge, and

they are rare reading materials that should be preserved with proper care. Preservation and curativecare are the two elements of preservation. If preventive measures are at Parthenon curative care can be avoided. the preservation care helps in preventing decay, growth of biological agencies, and any occurrences of manmade or natural calamities

In Assam, these manuscripts not only throw light on the religious aspects of human life but also consider social, economic, cultural, and scientific aspects of Assamese society. But disappointingly, due to some manmade and natural hazards, these manuscripts in Assam were neglected as far as their curative preservation and conservation are concerned. Hundreds of manuscripts are damaged in each passing year. In Assam, there are innumerable manuscripts in its hold, but the natural calamities, ignorance of the people, attacks by pests and rodents, theft, and foreign invasions had a deleterious effect on them.

Again, manuscripts are open to the damaging effects of rust, lights, mites, fungus, etc.[1] manuscripts are the authentic medium of cultural heritage and are valuable sources for the reconstruction of history. However, these materials are widely scattered, and the need of the hour is to collect and preserve them for the benefit of future generations. These invaluable texts are scattered and are slowly decaying and vanishing. Some of them were destroyed because of water, fungus, fire and,and some were destroyed by foreign invaders. Those manuscripts are in normal condition andare also deteriorating day by day due to many causes; humidity, dust, heat, pollution, mishandling, etc.

Some factors that are directly responsible for these conditions are such as:

a) Lack of vision and long-term approach towards conversion and preservation of manuscripts
b) Lack of requisite funds
c) Lack of proper infrastructure for the conservation
d) Lack of adequate knowledge of the latest technologies for conservation and preservation.
e) Lack of technical skill and high cost involved especially for the digitationnion of manuscripts
f) Lack of government initiatives for the preservation of manuscripts.

Objectives - This paper intends to explain how manuscripts have been preserved and conserved in Assam. The study means to find out:

- To understand the role played by the National Mission for Manuscript (NMM) in Assam for the conservation and preservation of manuscripts
- To scrutinize the current condition of manuscripts preserved by NMM as well as those that are still under individual possessions.
- To examine the effectiveness of digitization of manuscript in Assam
- To analyze the problems involving the preservation of manuscripts.

[1] Bhusan, Chandra: *Assam its Heritage and Culture*, 2005, p. 42

Manuscripts in Assam - Up to the 15-16 centuries, references were found to have well-equipped libraries in each of the capitals of Koch king Nararārāyaṇa, Koch Behar, which was famous for its cultural heritage.

The Neo-Vaishnavism of Sankardeva was responsible for the establishment of organizations like – *Sattra* and *Nāmghar*. These *sattras* and *Nāmghar* were the repositories of manuscripts written on *Sāncipāt* and *Tulāpat.*

Śaṇkaradeva restored the Assamese society from all dimensions to infuse the philosophy of Neo-Vaishnavism. He took the media for its language in literature, drama, drawings, and paintings.

In Assam, there are many kinds of manuscripts written on the bark of a tree. The ancient kings took the initiative for writing collection, translation, and well preservation of those manuscripts.

Some manuscripts were written in simple *Sāncipāt* or *Tulāpat.* Every religious institution possesses a history of the institutions, detailing when it was founded, the lives, the teachings, and the reforms made by the head of the Satras.

It is not possible to exactly tell about the numbers of these *puṭhi*s which were composed,or which are available today. Because lots of manuscripts were destroyed due to natural calamities such as floods, storms, fire, negligence of people, varmints, pests, etc.

Eventually, various institutions of Assam, Kamrup Anusandhan Samiti, Assam State Museum, Gauhati University, Dibrugarh University, Assam Sahitya Sabha, Kamrupa Sanskrit Sanjivani Sabha, Nalbari Department of Historical and Antiquarian Studies, Assam, etc. established and they collected a large number of manuscripts through various channels.

Kinds of Manuscripts - There are various biographies such as *Dāmodar Carita*, *Guru Carita, Santa Carita, Thākur Carita,* and so on.

Under the drama section, there are various dramas in the Assamese language such as *arjuana bhanjana* written *brajāvali*on*sānchi*bark, *kāliā daman, keli Gopāla, Rām Vijaya, Rukmini Harana,*and so on. These *puthi*s were written in a mixed language of Assamese *Brajāvali.*

Epics are also found in Assamese manuscripts, e.g.*Baghāsur badh, Mahābhārata Pāncāli bibah,* etc.

Some Sanskrit manuscripts have conveniently been classified under the subjects- *Abhidhāna, Āyurveda, Chanda, Darśana, Jyotiṣa, Kāvya, Nātaka, Purāna, Smṛti, Vyākaraṇa,*etc.

The manuscripts of *Jyotiṣa* include those on Astrology and Astronomy. The *Smṛti Sagara* by Damodar Misra and the *Suddhi-Dipika* by Srinivasa are such works dealing with astrological topics as well.

The *Vyakarana* category consists of *Patra Kaumudi* which is attributed to Vararuchi. There are various unpublished works which required to be edited and published in the interference of Sanskrit studies and for the benefit of those engaged in the research of varied subjects.

Role of the Manuscripts Regarding the Formation of Assamese Society - According to the famous historian of Assam; S.K. Bhuyan, "One of the vast means of

conserving and transmitting Hindu civilization and culture was through *puthi*s or manuscripts, elucidated by the verbal comments and explanations of the learned. Almost every Assamese family had in its possession a cluster of Assamese manuscripts. Sanskrit classics and commentaries are also to be found in the libraries of Assamese families".

Assam has a rich history of art, culture, and literature. Hema Sarasvati's written works can be considered the first systematically written literature of the 14th century[1]. The Assamese literature from the 14th century to the end of the 18th century comprises Vaishnavite literature and literature of the Ahom age.Mahāpuruṣa Srimanta Śaṇkaradeva's works namely *Kirtan, Dasama, Rām-Vijaya, Pārijāta-Haraṇa, Patnī-Prasāda, Kāliyā-damana, Keli-Gopāla, Rukmini-Harana, Haricandra-Upākhyāna, Bhakti-Pradipa, Ajamilor-Upākhyān, Balichalan, Gunamālā, Bhakti-Ratnākara,Nimi-Navasiddha Sambāda* are the biggest contribution to the Assamese literature stock. The works were mostly on *Sāncipāt* and *Tulāpat.* Sometimes *Bhurja-Patra* and bamboo stretches were also seen in the use. The literature in the Ahom Age is famous for the emergence of historical literature, i.e. Buranjis. The *Purani Asomar Buranji* is believed to be the oldest Buranji of Assam[2].

At present, many well-known Assamese families still possess a *vaṁāsavali* or genealogical history which is apotential source of history, culture, lives, and careers of history. The study of Assamese manuscripts provides excellent opportunities to understand the evolution of the Assamese language and scripts.unfortunately, the treasure hidden in Assamese manuscripts has not yet been fully brought to light due to several difficulties.

One successful attempt to collect manuscripts was made by Pandit Hemachandra Goswami. He collected as many as 233 manuscripts of which 156 were in Assamese and 77 in Sanskrit which were then handed to Kamrupa Anusandhan Samiti for preservation. Later on, he compiled a descriptive catalogue named Descriptive Catalogue of Assamese Manuscripts[3]. There are 665 sattras in Assam along with uncountable numbers of personal libraries with manuscripts, acting as repositories of manuscripts.

Manuscripts decay over time. It also has a specific period of longevity. However, the period of longevity can be enhanced if proper preventative and curative methods are applied.if proper conservation processes are not applied, these historical treasures will vanish forever. Due to negligence, a large portion of the manuscripts have been damaged. Whatever remains should be preserved?

Preservation and Conservation of Manuscripts in Assam - Preservation and conservation are the mighty sources of earlier information regarding social, religious, historical, cultural domains, etc.Conservation should be done by scientific methods.

---

[1] Goswami Bhupen *Traditional Method of Sāncipāt Making in Ancient Assam,*2006*,* p. 73

[2] Neog Maheswar *Early History of the Vaisnava Faith and Movement in Assam,* 1965, pp. 156-162

[3] Das, Utpal *Sāncipāt Tradition: A Study in the Majuli Island of Assam*, 2005,p. 90

The production of *Agaru* bark folio is dealt with by Sir Edward Gait in his book" A *History of Assam".* The process is as: "A tree is selected of about 15 or 16 years growth and 30 to 35 inches in girth, measuring about 4 feet from the ground. From this tree bark is removed in strips, from 6 to 18 feet long and from 3 to 27 inches in breadth. These strips are rolled up separately with the inner or white part of the bark outwards, and the outer or green part inside and are dried in the sun for several days. They are then rubbed by hand or a broad or some other hard substance, to facilitate the removal of the outer or scaly portion of the bark. After this, they are exposed to dew for one night. The next morning the outer layer of the bark (Hikari) is carefully removed and the bark proper is cut into pieces of convenient size, 9 to 27 inches long and 3 to 8 inches broad.

These are put into cold water for about an hour, and the alkali is extracted, after which the surface is scraped smooth with a knife. They are then dried in the sun for half an hour, and when perfectly dry, are rubbed with a burnt brick. A paste prepared from matimah (Urad dal in Hindi Mashkalai in Bengali, and Mah in Punjabi) is next rubbed in, and the bark is dyed yellow using yellow arsenic. This is followed again by sun-drying, after which the strips are rubbed as smooth as marble."6 The process is now complete, and the strips are ready for use. Apart from priming the folios with a paste of matimah, the white duck's eggs were also used, and, in some cases, turmeric paste replaced dying with yellow arsenic.

Tulāpāt was more popular among the Ahoms. The manuscripts' covers were in wood, designed with paintings.

The people of Assam have a great respect for manuscripts both religious and secular. They are from multicultural families and Brahmin priests. Some *Sattra*s maintain manuscripts libraries.

Before the beginning of any conservation process. It is important to examine the specific manuscripts thoroughly. the conservator should first ascertain whether the manuscript is written on paper or other material. The conservator should observe:

- Whether the manuscript is strong or weak
- Whether is yellowed
- If there are any missing parts
- If there are any wrinkles in the paper.

Before the practice of using papers as writing materials. In Assam *Sānchipāt* was used.

Damages of Manuscripts and Their Causes - Although deterioration is a continuous and natural process, there are some common causes behind the deterioration.

Internal cause - The internal deterioration is caused by the ingredients for the physical composition of the material used in the manuscript. the writing materials manuscripts are natural elements, and these materials automatically become fragile. If the material is of poor quality, the natural decay or ageing will be faster.

External cause - The external cause of deterioration by atmospheric conditions, environmental pollution, damage by fungi and insects, heat,light, etc.microbiological-like fungi and bacteria shorten the longevity of the manuscripts.
The chemical agent is another factor of damage and destructive condition of the manuscript collection. The polluted air acts as a deterioration agent under humidity and moisture. Dust and dirt discoloured the pages of manuscripts and they could not bediscarded completely.

Control of Bio-Deterioration of Manuscripts - one of the most important of these agents is biological growth. The methods used to save manuscripts were based on experience and knowledge of natural materials. This knowledge was passed down from generation to generation. but there are pros and cons of biochemical There is apotential health hazards for those who use them. It needs special equipment and a trained person. it is important, to reevaluate the traditional materials used to explore the possibility ofthem with some modification to increase their efficacy if required.

Methods of preservation - Using herbs and other natural products against the bio-organism were common in the past and those products were very effective and non-toxic to people. Manuscripts were often stored in kitchen lofts, where smoke due to various materials used in cooking kept the insects away. The storage boxes were made of hardwood which kept insects away. The manuscripts were wrapped in red cotton cloth.combination of cumin, cloves, pepper, cinnamon, and camphor was used as an insect repellent; although it had to be replaced from time to time. Even peacock feathers and snake slough can be found may haveinsect-repellent properties. it was also a common practice to rub citronella oil on palm leaf manuscripts to increase flexibility and deter attack by pests.

Turmeric has also been used by rubbing on the palm leaves, and by dying the binding cords and the covers. Dried leaves from the neem tree were usedbetween thetwo tokeep the lice away.

Some produced by burning chamber oil are very effective as an insecticide and a fungicide. A mixture of camphor and clove has also been used to repel insects from manuscript collections.

Control of Temperaturec - Manuscripts are affected by heat and temperature so to preserve valuable manuscripts, the storage condition for safe manuscripts should be in the range of 72f -78f.

Proper Air Circulation- stagnant air in the stack areas can give rise to stagnant air pockets within the area which induces the growth of insects and fungus. Proper ventilation in the stack areas is essential which can be achieved by cross-ventilation and circulating the air in the areas by using fans and air circulators.

Manuscripts should be kept from dust and dirt. Proper cleaning should be done regularly.

Efforts should be taken to avoid direct entry of light into the storage buildings. Direct sunlight will affect and damage the manuscripts. The UV rays will damage the manuscripts can deteriorate them and may cause chemical deterioration.

Some curative measures - Repairing of Manuscripts - Numerous types of tools are used in mending manuscripts by hand. The repairing of manuscripts can be done by –

- Dry Brush cleaning
- Application of oils like clove/neem/ citronella etc.
- Wrapping by cloth
- Use of acid-free boards
- Labelling
- Examination
- Putting insecticidal paper

A soft brush or cotton scrub can be used for cleaning the manuscripts. A solution of glycerin water can be used to clean the dust from the manuscripts.

The fungus can infect repeatedly even after cleaning. Therefore, fumigation of infected record material and their chemical treatment is essential but also the treatment of wrapping cloth, covers plywood or wood boards in which fungus infection is suspected require anti-fungus treatment,

Lamination - It is one of the methods of preservation. It protects from all external enemies as well as makes it physically strong enough to preserve for a long time. It is a method of strengthening fragile papers.it is less time-consuming than traditional methods. And it is cost-effective for large collections. It also prevents damage from environmental contaminants.

Photostat - It is one of the cheapest methods of preservation. Many valuable manuscripts that are in a sensitive condition are not allowed to be used by users. So photostat copies of those manuscripts can help a lot which were given to the users without fear of mishandling.

Microfilming - It is a kind of film where a special type of camera is used. Materials are photographed at a greatly reduced size, useful for photographing at a reduced scale is used. Microfilm can last up to 900 years if stored in aspecial envelope and placed in a climate-controlled room.it is used for the preservation of rare materials, and documents such as manuscripts.

Conservation Methods - Use of Cow Urine - The manuscripts should be dipped in urine cow for 5 to 6 hours. And makes it more durable. It makes repellant to insects and varmintsIt can be used for manuscripts waterproof.

Use of Neem Leaves - The neem leaves are first boiled to extract the alkaline contents. And then it filtered through clean cloths. The filtered solution is smeared in the manuscripts as neem is a natural repellent.

Use of Talsi Leaf - Tulsi leaves should be kept between folios of the manuscripts to prevent insects from attacking the manuscripts and to make them more durable.

Use of Marigold Leaf - The petals of themarigold flower are used as preservatives by keeping them between the folios of the manuscripts. Marigolds have a natural tendency to repel insects and warm.

Use of Tobacco Leaves - The solution of tobacco leaves in water is smeared in the manuscripts. It also works as an insect repellent.

Use of Red Cotton Cloth - Manuscripts should always be wrapped in red cotton cloth because red colour is a natural repellent of worms and insects

Use of Wooden Plank - Manuscripts should always be covered from both sides by a wooden plank, a bit larger than manuscripts. It makes the manuscripts safe and prevents them from comingin sudden contact with fire in case of a fire accident. The wooden planks should be tightened with a thick cotton string.

Digital Preservation of Manuscripts in Assam - In Assam, the *Sattra* institutes are the major custodians of rare manuscripts. Besides the *Sattra*s, institutes like the KKH Library of Gauhati University, Kamarupa Anusandhan Samiti, and the Department of Historical and Antiquarian Studies, Guwahati are the repository of the rare and valuable manuscripts of Assam.

In Assam, the people worship manuscripts as sacred things. Therefore, the Digital surrogate of these manuscripts may be the best way for their preservation and access. Once the digitation of these manuscripts is completed, the user can use them in digital format. The user can take their required manuscripts with them in digital form. Digital preservation may facilitate the global accessibility of the manuscript.

Digital archiving or digital preservation means the preservation of documents in a machine-readable format and the organization of those materials with an adequate information retrieval system.

The process of digitalization comprises different steps like scanning, image editing, text conversation, digital resource management,etc. which require different software for different purposes.

1. Image capturing software
2. Image enhancement software
3. Optical character recognition software
4. Digital library software.

With the advancement of information technology, digitalization, promises documentation and preservation of original texts, facilitating at the same time, greater access for scholars and researchers.

Digital preservation is a process that requires the use of the best available technology, careful thought, administrative policy, and procedures.

There are various types of equipment needed for the process of digitalization-

- Scanner
- Lamination Machine
- Server computer
- Documentation Management Software
- Training personnel
- Sufficient fund
- Digital camera
- Image processing Software
- OCR Software.

The NMM (National Mission for Manuscripts) runs a network of 32 conservation units across India, in Assam; its unit is located at Krishna Kanta Handique Library, Gauhati University.

The NMM established the Manuscript Resource Centre at the KKH library in the year of 2003. KKH library which is mainly workingon the preservation and conservation of different manuscripts, now has almost 4500 valuable manuscripts written in Sāncipāt, Tulāpāt, and paper and these manuscripts have been preserved in the manuscripts section of the archival cell of the library. Recently, the digitalization of around 2000 has been completed under the NMM.

Challenges of Digital Preservation - Unlike traditional analog, a digital object always needs a software environment to render it.

- ❖ The massive and growing quantities of content presentsignificant scaling issues to digital preservation efforts. Rapidly changing technologies can hinder digital preservation work due to outdated and antiquated machines.
- ❖ Digital content can also present challenges to preservation because of its complex and dynamic nature, e.g. interactive web pages, virtual reality, gaming environments, learning objects, and social media sites.
- ❖ Non-availability of the source code as commercial software.
- ❖ The amount of digital information being created along with the proliferation of format types makes creating trusted digital repositories with adequate and sustainable resources a challenge.
- ❖ Preservation missions require asignificant amount of funds to create, along with ongoing costs for data ingest, data management, data storage, and staffing.

With the development of times. Libraries are changing their roles from book providers to information providers. Digital preservation of manuscripts restores damage, larceny, and decay for a long time.

Conclusion - Manuscripts should be read periodically as they are the source of knowledge. if damages are found, then preventive measures should be taken. The indigenous practices of preservation are friendlier to the health and surrounding ecosystem and are easily practicable.

The age-old manuscripts should be taken care of and preserved for the future. Many institutes of Assam along with NMM are doing commendable work to preserve and conserve the national heritage records.

However, there is stilla need for improvement in terms of staff, finances, appropriate buildings, and storage techniques. The staff has to be professionally trained to take care of the manuscripts.

Thus, *Sattra*s and NNM of MRCs should take proactive measures to save our national heritage records by devising sophisticated methods and by adopting corrective measures.

Bibliography

1. Baruah, S.L. (1995).*A comprehensive history of Assam*. Munshiram Manoharlal Publisher's Pvt, Ltd.
2. Bhuyan, S.K. (1993).*A history of Assam 1681–1826 CE*.DFK Trust.
3. Choudhury, P.C. (1961).*A catalogue of Sanskrit manuscript*. Government of Assam.

4. Gaur, R. Preservation and access to manuscriptHeritage in India, International Journal of Information Research, (IGNCA), New Delhi, *1*.(2011).
5. Goswami, H. (1930).*Descriptivecatalogue of Assamese manuscripts*.University of Calcutta.
6. Goswami, &Malinee(Eds.). (2012).*A catalogue of manuscript in Assam, Anundoram Barooah Institute of Language, Art, and Culture,* Rajidae.North Guwahati, India.
7. Nirmal, M. (2013).*Digitalpreservation of rare manuscripts in Assam*.Preservation, and Conservation of Rare Materials, NFLIBNET Centre.
8. Neog, M. (1965).*The earlyhistory of the Vaishnava faith and movement in Assam,* lawyer'sbookstall. Guwahati, India.
9. Das, U. S. (2005). *Tradition: A study in the Majuli Island of Assam* p. 90.
10. *Bhupen traditionalmethod of Sāncipāt making in ancient Assam*.(2006), p. 73.
11. Das, U. S. (2005). *Tradition: A study in the Majuli Island of Assam* p. 90.
12. Prajapati, C. L. (2005).*Conservation of documents*.Mittal Publication.
13. Sarma, M. M.(Ed.). (1978).*Inscriptions of ancientAssam*.Gauhati University.
14. Sah, A.(Ed.). (2006). 'Indigenous Methods and Manuscript Preservation', *Samraksika, Series 1, National mission for manuscripts*.New Delhi.

Author's Detail

Address: Reseasrch Scholar
Gauhati University
Guwahati, Zoo Road, Nurserry, Manik Nagar

****

Concept of Ecology in Shukla Yajurveda

Dr.Yagandla Suresh

Abstract

The Shukla Yajurveda, an ancient text, contains hymns that offer insights into human interactions with the environment, flora, and fauna. The text reflects ecological awareness and reverence for nature, as well as the interconnectedness of humans and the natural world. The study aims to explore the ecological aspects of the ShuklaYajurveda and its relevance to contemporary environmental issues. The research problem addresses the need to understand ancient perspectives on ecology and their implications for modern environmental sustainability. The research design involves an analysis of the text's ecological references and their cultural context. The participants are the ancient seers and their interactions with the natural environment. The context encompasses the Vedic period and the societal norms of that time. The findings reveal the deep ecological understanding of the ancient seers, emphasizing the interconnectedness of humans, flora, and fauna. The implications of the study highlight the importance of maintaining a harmonious relationship with nature for physical and mental well-being.

Keywords - Shukla Yajurveda, ecology, ancient seers, flora, fauna, environmental sustainability, interconnectedness, environmental awareness, Vedic period.

****

Ecological studies analyze water, air, land, soil, and organism processes that pollute or degrade the environment. It helps establish safe, clean, healthy natural ecosystem standards. It also addresses safe drinking water, hygienic living conditions, clean air, land fertility, healthy food, and development.

Additionally, our world is surrounded by deities symbolised by natural components we interact with daily. Air, water, earth, minerals, temperature, and the solar system are abiotic natural resources. Plants, animals, and bacteria are biotic. Plant and animal populations must be tightly related in their own habitat and require precise a-biotic conditions to survive. Forests, grasslands, deserts, mountains, rivers, lakes, and the coastal environment all support specialized plant and animal groups.

Devas (shining ones) or Gods are the sky's fixed lights. Human welfare depends on nature's forces, whose inexplicable secrets give them virtually supernatural or divine qualities, which is expressed in many forms of worship. Earth revolves around the sun. The earth is nicknamed "mother earth" since humans are born and raised there. Earth's resources, creatures, and plants are herbal. These resources feed and raise living things. Life on Earth depends on solar energy. Animals thrive by eating plants and plant-products made from sunlight. Water was the cornerstone of the world's creation and the Sukla Yajur Veda's main focus because no life can survive without it. Water is associated with all main Vedic gods, including Indra, the greatest. Indra liberates water, whereas Varuna regulates it. Parajanya, Maruts, and Marud-gana are worshipped for water-related activities. Mitra-Varuna and Surya accompany water deity Ap. Water is Agni's mother and produces fire. The world moves with water's basic movement. It removes contaminants and human imperfections.

Ancient seers sang hymns to satisfy the natural elements, whom they considered gods, to regulate nature's destruction. The hymns also emphasized their

attraction to nature's innate beauty and strength. Many sacrifices purify nature and maintain environmental balance. The Vedic gods' theory focuses on nature. However, Aranyakas rejected gods and prescribed symbolic worships and meditations to replace sacrifices.

We observe the world being created from Brahman, or soul. Vedic seers contemplated Brahman and nature's secrets. By describing Brahman's nature, they explain natural elements' source, origin, activity, power, and interactions. The creator made humans. They survive only on nature and other creatures. They cannot survive without nature. Vedic humans did not treat themselves as Supreme Beings towards nature. They also thanked nature for meeting their fundamental requirements. Today, humans damage nature to meet their needs. Natural balance is disturbed. Any living thing cannot live healthy without an appropriate habitat. Thus, a suitable setting is more vital than material satisfaction. Man and nature are interconnected.

Anyone seeking knowledge should live happily and healthily. His tranquilly and health depend on society and his environment. Maintaining balance between nature and society is essential for physical and mental wellness. As mentioned, Vedic seers knew about this. See how they balanced physical and mental wellbeing. We know the seers were married or part of large families. Everyone lived in society. They knew how to behave in society because of this. Their social lives were pleasant and their physical and mental health were good due to flawless awareness. A serene mentality helped them attain their goal.

The elements of nature, including earth, water, fire, air, and sky, are worthy of discussion.Similarly, the Sukla Yajur Veda contains stanzas and mantras that discuss ecological concepts. Allow us to cite a few sources.

Allow Vayu to cleanse. Permit Savita to cleanse. Amidst Agni's gliter. With the brilliance of Savita. Remove the yokes from the bulls. (Sukla Yajur Veda 35.3)

Earth, our home, be pleasant to us; you are devoid of thorns. Provide us with a safe haven that extends beyond. Avoid any light-related accidents at our expense. (Sukla Yajur Veda 35.21)

Aditi, the Mighty Mother, upon whom this universe of life has settled, is the object of our celebration and praise as we amass prosperity. In this way, God Savita blesses our home! (Shukla Yajur Veda 18.30)

The five elements of the panchamahabhutas—Earth, Water, Fire, Air, and Sky—categorize all of these references. An element of nature associated with a specific deity is described in relation to that element. As an example, the sun is linked to fire. The deity Varuna is also mentioned in the same sequence, but under the element of water because of her close association with water.

The deep regard for the life principle symbolized in Lord Savitr and inherent in all living beings made man one of many knots in a complicated web, rather than the focus of a cosmos created for man's use and advantage, as later creeds claim. Man saw himself as one of many elements of the life web, thinking he was the most important, but he realized he had to conform his behavior and deeds to the everlasting law of the cosmos. The Vedic risis perceived harmonious movement everywhere and continual changes in nature, which they described as the universe's rule and order, rfa. In this perspective, celestial bodies, rivers, woods, and all living

things move, grow, and generate in the cosmic drama. Lord Agni, this active and emotive principle of fire. Earth, Water, Air, Fire, and Sky were the Vedic five elements. To clarify, our ancient seers saw that everything had a cause and effect, even if they couldn't always see all the underlying meanings, purposes, and relationships in the natural occurrences they observed.

The Sukla Yajur Veda is light and joy. The truth is broad as the luminous sky. The delight-sea is truth's vastness. Delight and light run continuously. Sometimes light precedes joy. Delight sometimes precedes light. Divine transformation occurs when light hits earth-consciousness. When delight touches earth consciousness, earth is most fulfilled. Light is God's birth. Delight is God's life. Light is the grin of unity. Enjoy the transcendental perfection smile. God has light. God is joy.

"These are three deities namely, Agni, whose place is on earth; Vayu or Indra, whose place is in the air and Sdrya, the sun, whose place is in the sky," writes Yaska in his Nirukta, the oldest commentary on the Vedas that is still extant.

As an example, Dyaus represented the sky as a constant light, Varuna the sky as all-encompassing or all-containing, and Mitra the sky as lit up by the morning light. As the sun rose in the skies, Surya shone brightly. As a source of warmth and vitality, Savitr was like the sun. Both fire and light were aspects of Agni. The sun, Vishnu, was portrayed as pacing the sky in a three-step gait. Thunderstorms were accompanied by Indra, who descended from the heavens as rain; the air winds were Vayu and Vala; and Rudra and Maruts were thunder-storms.

The SuklaYajurvedic seers were strongly moved by nature's mystery forces. Their songs represent the primaeval view of nature as a living presence or group of animated entities. Devas (shining ones) or Gods are the sky's fixed lights. Various kinds of devotion communicate the sense of dependence of human welfare on nature's powers, which are virtually supernatural or divine due to their inexplicable mysteries.

Myths rise as the human mind, more seeric than scientific, tries to explain nature's forces and happenings. Myths form when the imagination interprets natural phenomena as the actions of a human-like figure. The Shukla Yajurvedic seers keep adding fresh details, making a natural phenomenon seem like a drama of human passions rather than a chaotic event. This leads to anthropomorphism. Although the SuklaYajurvedic mythology is not as primitive as some scholars once thought, no other literary movement showed us the primitive phase of religious belief evolution that personified natural phenomena into Gods.

According to the mythological evolution of the Shukla Yajurveda, those who invoke the Sun, Dawn, Fire, and others must see the corresponding physical phenomena exercising their beneficent powers. The personification process then gradually deifies the personified phenomena, creating Usas, Surya, and Agni, with whom the seer communicates. Not so with Varuna and Indra, the greatest characters of the Shukla Yajurvedic pantheon, whose physical basis is unknown. However, the many Vedic Gods can be traced to natural causes or events.

Although the specifics of where humans came from have changed throughout time, the Vedic consensus has always been that we descended from a divine lineage. Some families of seers believe they have direct lineage from the gods, while others hold that Agni, the god of fire, was the progenitor of humanity.

Our research has led us to this conclusion, and we have detailed our findings after considering these angles. The aforementioned study has a fairly selective bibliography that we have compiled. The sections of this book will provide in-depth analyses of all these topics.

There are several references that address the same issue in this paper, which is about human behaviour towards flora and fauna.

ओषधयः प्रति गृभ्णीत पुष्पवती सुपिप्पलाः ।

अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नंसधस्थमासदत् ।। (Sukla Yajurveda 11.48)

(Be glad to welcome him, you plants, because you are bearing abundant fruit and beautiful blossoms. Rest assured, this ripe young man of yours has taken up residence on his lofty perch.)

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सत्प च (Sukla Yajurveda 12.75)

(Herbs that first appeared three aeons before the Gods—of these, I shall name one hundred and seven powers—because their colour is brown.)

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः

अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत (Sukla Yajurveda 12.76)

(Mothers, you have a hundred homes and a thousand flowers growing on you. Please, you who possess a multitude of abilities, cure my sick patient.)

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः

अश्वा इव सजित्वरीवीरुधः पारयिष्णवः (Sukla Yajurveda 12.77)

(Take delight in the flowering and fruit-bearing plants. Like race-winning mares, these plants will guide us to victory.)

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे

सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष (Sukla Yajurveda 12.78)

(Plants, I address you as mothers and goddesses by this name: Steed, cow, and garment may I defeat, defeat the very essence of man.)

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता

गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् (Sukla Yajurveda 12.79)

(You have made the Holy Fig tree your abode, and the Parna tree your palace. If you can get this man back for me, you will be a herd victor.)

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव

विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः (Sukla Yajurveda 12.80)

(Among a multitude of people, he who possesses an abundance of herbs is like a king. The name of that wise man, friend-killer, and disease-chaser is physician.)

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदजसम्

आऽवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये (Sukla Yajurveda 12.81)

(Herbs that is abundant in Soma, which are steeds, nutrition, and vigour. So that he may be entire again, I have given all of these here.)

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष (Sukla Yajurveda 12.82)

(The medicinal properties of the plants emerge from the ground as freely as animals from a barn. Plants that will save your lifeblood while also earning me a fortune, oh my.)

इष्कृतिर्नाम वो माताऽथो यूयं स्थ निष्कृतीः

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ (Sukla Yajurveda 12.83)

(Since your mother's name is Reliever, you are known as restorers. Stay away from anything that can spread disease; rivers are like wings.)

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो रपः (Sukla Yajurveda 12.84)

(With the stealth of a thief into the fold, they have crossed over all fences. Regardless of your ailment, the plants have eliminated it from your body.)

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा (Sukla Yajurveda 12.85)

(When I hold these herbs in my palm, I will regain the strength that has faded. When the ghost of illness leaves, he may grasp life by the horns.)

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्ग परुष्परुः

ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव (Sukla Yajurveda 12.86)

(He whose body you infiltrate piece by piece, joint by joint, O Plants: From him you ward off disease like a powerful arbitrator of conflict.)

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया (Sukla Yajurveda 12.87)

(Get out of here, sick spirit; the blue jay and the kingfisher are calling to you. As the storm rages on, soar across the sky at the speed of the wind.)

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः (Sukla Yajurveda 12.88)

(Be of service to one another; help others around you. If you are all in agreement, I ask that you advance this speech of mine.)

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः

वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुखन्त्वंहसः (Sukla Yajurveda 12.89)

(Let there be flowering plants and those that fail to produce any fruit at all. Brihaspati has urged us along; now, please, alleviate our suffering.)

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत

अथो यमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्विषात् (Sukla Yajurveda 12.90)

(Spare me the agony and misery that Varuna's curse brings; Save me from the clutches of Yama, and from all offences committed against the Gods.)

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि

यं जीबमश्रवामहै न स रिष्याति पूरुषः (Sukla Yajurveda 12.91)

(Plants descended from the sky and whispered as they landed: During his life, we will surround him, protecting him from harm.)

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः

तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शं हृदे (Sukla Yajurveda 12.92)

(You are the most magnificent plant among the many; you are both quick to grant wishes and gentle on the emotions. Your king is Soma, and there are a hundred different kinds of plants.)

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् (Sukla Yajurveda 12.94)

(Please, all plants, both living and dead, listen to this signal and bestow your curative powers upon this Herb.)

मा वो रिषत् खनिता यस्यै चाहं खनामि वः

द्विपाद्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् Sukla Yajurveda 12.95)

(Whoever digs you up, or whoever I dig for, will be uninjured. Our bipeds and quadrupeds are immune to any disease.)

होता यक्षब्नराशंसं न नग्नहुं पतिं सुरया भेषजं मेषः सरस्वती भिषग्रथो न चन्द्रश्विनोर्वपा इन्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः TREAT घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज (Sukla Yajurveda 21.31)

(Narasamsa and Lord Nagnahu should be worshipped by the Hota. Salivatl the Physician, a ram with Sura, the victim's mind with jujube-fruit, Indra-grains, and rice-sprouts, the manly power of Indra, milk, and Soma—all of these become a beneficial medicine. The Asdvinis' golden automobile is another. Enable them, etc.)

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि (Sukla Yajurveda 12.96)

(The plants, led by Soma, convene a council and address the king, saying, "O king, we save from death the man whose cure a Brahman undertakes." Thus ends their conversation.)

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि

अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी (Sukla Yajurveda 12.97)

(You banish Pakaru and consumption in a hundred varieties; you banish catarrh, tumours, and haemorrhoids.)

त्वां गन्धर्वा अखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यक्ष्मादमुच्यत (Sukla Yajurveda 12.98)

(You did Gandharvas dig from earth, you Indra and Brhaspati. King Soma,

knowing you, O Plat, from his consumption was made free.)

सहस्व मे अरातीः सहस्व पृतनायतः

सहस्व सर्वं पाप्मानं सहमानास्योषधे Sukla Yajurveda 12.99)

(Conquer mine enemies, the men who challenge me do you subdue. Conquer you all unhappiness: victorious are you, O plant.)

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम्

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् (Sukla Yajurveda 12.101)

(Long-lived be he who digs you, plant, and he for whom I dig you up. SO may you also, grown long-lived, rise upward with a hundred shoots.)_

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा अपस्तयः

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ2अभिदासति Sukla Yajurveda 12.101)

(Most excellent of all are you, O plant; your vassals are the trees: Let him be subject to our power, the man who seeks to injure us.)

For this reason, the Sukla Yajurveda advises a number of medicinal plants, including Asvattha and Parna, amongst others, that can be used as drugs to cure a variety of sick conditions. These plants can be useful in treating a wide range of illnesses. Not only are plants praised for their capacity to aid in the treatment of ailments, but they are also praised for their ability to shield persons from the dangers that they face.

Bibliography

1. वसु, ड. य. (1957). *वेदेर परिचय(Begali).* कोलकाता: फर्मा के एल मुखोपाध्याय
2. शङ्कराचार्यः. (2002). *कठोपनिषद्भाष्यम्.* गोरखपुर: गीताप्रेस.
3. शङ्कराचार्यः. (2002). *तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्.* गोरखपुर: गीताप्रेस

Author's Detail

Address: Assistant Professor in Sanskrit
Dept of Languages
Bhavan's Vivekananda College of Science Humanities and Commerce
Autonomous-Sainikpuri-Secunderabad-Telangana

****

Exploring the Socioeconomic Status of Women in *Dharmaśāstras*

Laxman Majhi

Abstract

This research paper delves into an in-depth examination of the socioeconomic status of women within the context of the *Dharmaśāstras*. Drawing insights from ancient Indian texts, the study scrutinizes the roles, rights, and economic positions prescribed for women in these influential religious and legal treatises. Through a comprehensive analysis, the paper aims to shed light on the historical perspectives that have shaped the social and economic conditions of women as outlined in the *Dharmaśāstras*. The findings contribute to a nuanced understanding of the complexities surrounding gender dynamics in ancient Indian society, offering valuable insights into the prescribed norms and their implications on the socioeconomic standing of women.

Keywords - *Dharmaśāstras*, Women, Socioeconomic Status, Gender Dynamics, Ancient Indian Society, Legal Framework, Ethical Texts, Cultural Context.

****

Introduction - The *Dharmaśāstras*, ancient Indian legal and ethical texts, stand as pivotal documents that encapsulate the intricate fabric of societal norms, values, and governance in ancient India. Within these revered scriptures lie insights into the roles, rights, and positions of various segments of society, including a nuanced exploration of the socioeconomic status of women. This research embarks on a scholarly journey to unravel and analyze the multifaceted depiction of women's socioeconomic status within the *Dharmaśāstras*.

In the tapestry of ancient Indian society, women played crucial roles, contributing to various facets of life. Understanding the dynamics of their socioeconomic positions involves delving into the legal, cultural, and ethical contexts that shaped their lives. The *Dharmaśāstras*, revered as guides to righteous living, elucidate the principles governing women's conduct, property rights, and economic engagements. This exploration is indispensable for comprehending the nuances of gender relations and societal structures prevalent in ancient India.

As we venture into this inquiry, it is imperative to navigate through the complexities of the *Dharmaśāstras*, recognizing the diversity of perspectives and prescriptions they offer regarding women's roles. By exploring the socioeconomic status delineated in these texts, we aim to contribute to a holistic understanding of the historical context surrounding women in ancient India. This research endeavors to shed light on the varied dimensions of women's lives, offering a nuanced portrayal that transcends stereotypical narratives and fosters a deeper appreciation for the intricate tapestry of ancient Indian civilization.

Social Status of Women in the *Dharmaśāstras* - The *Smṛti* School, on the whole, was inclined to curtail the earlier religious rights and privileges of women. While Manu began to advocate that girl's *upanayana* may be performed but no Vedic mantras should be recited on the occasion.[1] *Upanayana*without Vedic mantras being recited in and taught after the ritual, was somehow contradiction in terms. Thus, Yājñavalkya straight away advocates its prohibition since it was just a formality now. Therefore, an attempt was made to systematize this situation in the

---

[1] *Manusmṛti,* III, 121.

Manusmṛti where women were denied access to the *upanayana*. It was reinforced by suggesting substitutes: for women marriage ceremony was portrayed as equivalent to the initiation of the male, serving her husband is equal to the service of a teacher, staying with her husband is equal to the stay in *aśrama* and the performance of household duties was identified with the worship of the sacred fire.[1]

Thus, during the period of *Smṛtis*, which was the period of codification of social laws, women were bracketed with the *śūdras* as they were denied access to the sacred learning. To most of the *Smṛti* writers like Pārāśara, Nārada, Gautama, Baudhāyan, Saṁkha, Samvarta, Atri etc. marriage and household works is everything for girls. Therefore, their *upanayana* was replaced by the *vivāhasaṁskāra*.

In the case of women, however, the question of marriage has been inseparably associated with her status. When women by virtue of theirintellectual education and religious status had a voice in shaping their future, marriage was not imperative for them. Thus, *sulabhā* and other cloud forego marriage and lead a life of asceticism and independence.[2]

Manu's prescription of marriageable age of a girl thus do not exceed the age of puberty. *Viṣṇusmṛti* also supports Manu in prescribing the age for marriage. He also has given three years to her to wait for her own choice of marriage. Manu was willing to allow a girl to remain unmarried even to the end of her life if a proper husband could not be secured.[3]

Therefore, the most central and common identity envisaged for women was wifehood. In fact, the nature of wifehood was elaborated at length. The ideal process for becoming a wife involved a certain denial of women's personhood, implicit in the notion of *kanyādāna*.

A wife is considered as *Ardhānginī*, i.e., half of her husband so she has to stay at home as half of the body (namely that of husband)." Manu says that there is no difference between the wife and the goddess of fortune, as the wife is also worthy of worship, illuminator of the home and full of bliss due to giving birth to children.[4]

The contents of wifehood are developed systematically in the *Manusmṛti*. The wife was expected to be thrifty and do her housework cheerfully, to be faithful to her husband, to consider her husband as own-self, to bear children, to obey her husband in life and death even if he was devoid of qualities such a woman is compared to *Lakṣmī*.

Viṣṇusmṛti thinks the custom to be not illogical; it advanced the view that in spite of diversity of karman, a widow can go the way of the de- parted soul by dying after him. It seems that Visṇus did not put stress on it, he merely mentions it as we find that he is one of the earliest *Smṛti* writers who did recognize the widow as an heir to her husband; he also allows her to remarry. Similarly, BṛhaddharmaPurāṇa says that a widow who follows her husband on the funeral pyre though she commits a great sin does good to the departed soul.78 From these statements one can gather that these writers allow the custom only as a second alternative and regard ascetic

---

[1] *Manusmṛti,* II, 67.
[2] *Mahābhārat, XII, 320*
[3] *Manusmṛti,*IX, 89
[4] *Ibid.,* IX, 26.

life as preferable to it. Though the *VaśisthaSmṛti* did not favour the burning of a widow with her dead husband, it did not allow her to live a happy and comfortable life. There were of course restrictions on her dress, her food and her enjoyment also.

The age depicted in the great epics, the *Rāmāyaṇa* and *Mahābhārata*, is the age more or less corresponding to the age of *Dharmaśāstras* as well as the age of *Manusmṛti* but nowhere to be found the case of sati in the *Rāmāyaṇa*. None of the wives of Daśaratha or Rāvaṇa are represented in the epic as accompanying their husband in the funeral pyre. Only in the Uttarakāṇḍas[1] one can find that Vedavati's mother became sati. But the analysts of the *Rāmāyaṇa* hold view that this story is more a legendary than a historical one. A major portion of the *Mahābhārata* which had been composed in and around 5th century BC records only a few cases of sati. The first to be mentioned is the case of Mādri when the king Pandu died. It is to be noted that while Mādri was about to ascend to the funeral pyre of her husband, the assembled sages tried their best to dissuade her from her resolve. But Mādri was unmoved by their arguments by saying that she is determined to die with her husband. The reasons being given by her as that her desires was not as yet satisfied. Secondly, Pandu died without fulfilling his desire for her, so it was her duty as a wife to bring satisfaction to him in the next world. Thirdly, because she might find it difficult to treat evenly her sons and stepsons. No argument of any religious merit is assigned by her or by anybody else.[2]

The advocacy of the later *Smṛtikāras* to the merit of joining the husband in heaven for eternal enjoyment which could devolve upon a sati had a great effect on the society. The theory of Karma was also modified to support the custom. It is well-known fact that the karmas of the two persons would lead them to different destination and a relation could not join dead person in the other world by dying after him.But the sati was an exception; her self-sacrifice was enough to annihilate her husband's sin, so as to raise him to heaven to live in eternal union with his wife. Besides the practice of self-immolation was glorified by the ideal of '*Pātivratya*' (faithful and loyal to husband)

According to Pārāśara, "on receiving no tidings of a husband, on his demise, on his turning an ascetic, on his being found impotent or on his degradation, under any one of these five calamities, it is canonical for women to take another husband. A *Brāhmaṇa* woman should wait eight years for her absent lord and four years only, if she be childless, then let her marry again. A *Kṣatriya* woman should wait six years, and in case she has no issue, three years only. A *Vaiśya* woman if she has borne a child, four years, otherwise only two. For a *Śūdra* woman no period is mentioned for which she is to wait for her husband if it be heard that he is living, the rule is that the aforesaid periods are to be doubled when tidings are not received, aforementioned periods are en- joined. Such is the opinion of Brahma, the lord of men. In such cases, therefore, there is no harm in women marrying again".[3]

Manu, the greatest jurists is totally against widow remarriage. He has nowhere mentioned a second husband for a virtuous wife." According to him a

---

[1] *Rāmāyaṇa,* 11, 17.14.
[2] *Mahābhārat,* 1, 138, 71-72.
[3] *PārāśaraSmṛti,* IV, 28.

widow should not even think of remarriage.[1] Manu's argument is that the vedic mantras used in *'PaṇigrahanaSaṁskāra'* are meant only for maidens.[2] How can widow be married with *Saṁskāras* and without *Saṁskāras* the marriage was not a legal bond.

In fact it was thought that a person's life has no meaning without a son. For *mokṣa* and for progeny a son could be a reason of remarriage of an issueless widow. But Manu declares that "a childless widow who is virtuous and chaste can go to heaven",[3] *ViṣṇuSmṛti* also supports Manu by saying that "even a sonless widow remaining *Brahmacāriṇī* goes to heaven."[4]

Manu was resolute in his attitude towards the remarriage of widows or to beget children through *niyoga*. If woman did so on her own, neither was she respected nor were her children given the same social status as the children of a woman who is married for the first time. Such one is called the son of a *'Punarbhū'* which literally means re-wedded. There are certain controversies regarding the word *'Punarbhū'*.[5] *VasiṣṭhaDharmasūtra* says that "a *'Punarbhū'* is a woman who leaves her husband and lives with another person depending on his family only. Again if she leaves a husband who has deserted or a mad husband or her husband is dead and she remarries, she is called as *'Punarbhū'*". Manu interprets the word *'Punarbhū'* in this manner "that a woman who goes to another person but remarries the person with whom she had physical relations previously is called *'Punarbhū'* of that very person".[6] But both Yājñvalkya and *Viṣṇusmṛti* stated that whether a girl has physical relations or not when she marries second time, she becomes *'Punarbhū'*,.[7]

A son born of this union come to be known as *'Paunarbhava'* whose status in the society has been defined by the *Smṛtikārs*. According to Manu, *'Paunarbhava'* son of a *'Punarbhū'* has no authority to inherit any property nor he was given a good status in the society.[8] *VaśiṣṭhaDharmasūtra* place *'Paunarbhava'* son in the fourth rank among the other sons.[9] Manu includes the *'Paunarbhava'* among the *Brāhmaṇa* as that are not to be invited at *'Śrāddhas'*.[10] It appears from the two words *'Punarbha* and *Paunarbhava'* that the re- marriage of a widow was in vogue in India from early times. It is known to Vaśiṣṭha, Kauṭilya who's *' Arthaśāstra'* is certainly older than that of the extent of *'Manusmṛti'*. It not only allows the widow to re-marry but also the wife whose husband has not been heard of for a long time.[11]

Almost all the *Smṛti* texts recommend eight types of marriage of which some are condemned while the rest are said to be virtuous. These are *Brāhma, Daivata, Ārṣa, Prajāpatya, Asura, Gāndharva, Rākśasa and Paiśāca.*The most important is that

---

[1] *Manusmṛti*, V, 157.
[2] *Ibid.*, VIII, 226.
[3] *Ibid.*, V, 160.
[4] *ViṣṇuSmṛti*, XXV, 17.
[5] *VaśiṣṭhaSmṛti*, XVIII, 20.
[6] *ManuSmṛti*, IX, 176.
[7] *YājñavalkyaSmṛti*,I, 67.
[8] *ManuSmṛti*, IX, 160.
[9] *VaśiṣṭhaDharmasūtra,* XVII, 18.
[10] *Manusmṛti*, III, 181.
[11] *KauṭilyaArthaśāstra*, III, 4.

irrespective of the form, marriage was indissoluble. Here the term 'divorce' cannot be used in the modern sense but it generally denotes only dissolution or suspension of a marital relation.

Manu declares that "let mutual fidelity continue to death" this in few words, may be considered as the supreme law between husband and wife. "Let a man and woman, united by marriage constantly; beware lest at any time dis- united they violate their mutual fidelity.[1]

One can find from the *Dharmaśāstra* literature and *Smṛtis* that desertion of wife was permitted before the beginning of the Christian era under certain well-defined circumstances such as Manu says, "For a whole year let a husband bear with his wife, who treats him with aversion, but after a year, let him deprive her of her separate property and ceased to cohabit with her." He further says that "She who neglects her lord, though addicted to gambling fond of spiritous liquors, or diseased must be deserted for three months and deprived of her ornaments and household furniture".[2]

As one can leave his wife who gets aborted, the wife also can abandons her husband under certain circumstances. Manu states that "a wife is not to blame, if she abandons a husband who is impotent, insane or suffering from a incurable or contagious disease".[3] Though Manu has allowed remarriage for an abandoned woman, it seems this has been allowed only in limited cases. For Manu has no passage advocating, supporting or conceding separation. To Manu marriage is indissoluble for life.

Kauṭilya's *Arthaśāstra* which conforms a great part of the *Smṛti* texts gives detailed rules of divorce intended for the couples who found it impossible to live with each other. They were however applicable only to four unapproved marriages, viz., *Gāndharva, Rākṣasa, Paiśāca*and *Asura.* These marriages were generally common among the lower section of the people, thus, it can be implied that the divorce is favored among them and not among the higher castes. But it was not unknown to them. Kauṭilyalies down that "by mutual disaffection a divorce shall be granted. If a man apprehending danger from his wife, sued for divorce, he had to return to her whatever presents he may have received at the time of marriage. If it was the wife who was the complainant, she had to forfeit her proprietary rights in her husband's family. No divorce, however, was permitted, if the marriage was performed by any of the approved forms viz. *Brahma, Daivata, Prajāpatya and Ārṣa*."[4] The divergent opinions about the issue of divorce indicate that two ideologies were prevailing one favoring partial divorce and other forbidding it.

Thus, the status of women as depicted in the *Dharmaśāstras* clearly shows that a woman as a girl child, as a married woman and as widow has to observe a set of prescribed duties and sacraments in their lives. Actually in the ideology of Manu and other *Smṛti* writers the home and the family constitute the bedrock of society and woman is that figure on whom the stability and sanctity of the home and household life depend. The lawgivers had also a conception of woman according to

---

[1] *Manusmṛti*,IX, 45.
[2] *Ibid*. IX, 77-78.
[3] *Ibid*, IV, 79.
[4] *KauṭilyaArthaśāstra*, III, 3.

which they did not like woman to be exposed to the rough and an unprotected independent life; and it is in this spirit that Manu says "a woman shall always be taken care of by someone - she is not fit for freedom."[1]

The lawgivers tried to prescribe whatever suited in a particular environment. There- fore strictures are imposed on woman by which Vedic education of girls was prohibited and marriage ceremony was regarded as *upanayana* for them. It also leads to early marriage of girls especially prepuberty marriage was preferred. As a mother of a son she gets the highest place but as a wife she has to worship her husband. Moral codes prescribed for a widow include self-control, limited and simple diet and dress. These restrictions must have become the morals of that time which are very idealistic. But ideals are generally not fully successful in practical life and it is for that reason Nārada and Pārāśara allow widow remarriage. Manu of course was totally against it. But, the mention of *'Punarbhū'* by him confirms that widow remarriage was existing during that age. In some passages Manu records the existence of sons of windows and marriages of girls who had secretly conceived, at one place a girl whose proposed husband passes away before the actual marriage or one whose marriage has not been consummated is allowed further marriage, The recognition of a variety of marriages and of different kinds of sons and provisions for them shows the practical and liberal attitude of Manu and his consideration for woman in general. But he maintains that for the virtuous widow there is no second marriage or rising of issue by an- other.[2] Strictures on women in Manu and other *Smṛtis* should not so prejudice us as the real intention of all the *Śāstrakāras* is to praise the greatness of chastity i.e. '*pātivaratya'*. In fact, Manu and other *smṛti* writers adopted two standpoints first conceding to some extent as a result of the vogue and the second stating their personal or ideal opinion.

Economic Position of Women in the *Dharmaśāstras* - In a societal system in which women had little direct participation in the production consumption-trading cycle and earning monetary remuneration/gain, inheritance was the main channel through which property, wealth, *vitta*, could come to the female members.

In the *Smṛtiśāstras* principles governing inheritance are codified in the *dayābhāga* section, *dāya* meaning what is given, to be given, to be divided... *Manusmṛti, navamaadhyāya* codifies principles of sharing out hereditary property in the *dāyabhāga* section, *Yājñvalkyasmṛti* in the *dāyavibhāgaprakaraṇam* section of its *vyavahāraadhyāya* offers a neat formulation of the Manu *vacanam* with occasional exegetical commentaries of very interesting and important nature.' Other *Smṛtiśāstras* follow in line, frequently repeating/quoting Manu and *Yājñavalkya* as source reference. *PārāśaraSmṛti*, in a broken state, does not present the dicta in the voice of Pārāśara a himself, the *ṭīkākāra*, commentator *Mādhavācārya* with his enormous erudition quotes and endorses numerous utterances culled from *Śāstra* texts, Manu on- ward, various commentaries and manuals used in practice.

The laws of inheritance enunciated in these texts, with focus on the *Smṛtiśāstras*, may be studied in three major clusters:

[1] *Manusmṛti*, X, 36, 39, 50, 51.
[2] *Ibid.*, V, 162.174.

1. Inheritance laws in general which cover the issue of women's share as wives, daughters and sisters, by the side of male successors,
2. Special laws of succession operative in the case of the '*Putrikā*', where a daughter is formally chosen to perform in the role of a son,
3. and Separate laws governing the case of '*Strīdhanam*'.

Inheritance laws codified in these *Śāstras* have behind a male dominated familial set-up in which, exceptions permitted, property descended down the male line of succession, and the concept of male custodianship determined the direction of thought, the attitudinal inflexion, in dis- course related to hereditary laws.

In formulating general laws of inheritance priority were assigned to the eldest-born male child (we might recall Gāndhārī's sense of dismay when Kunti had the eldest male child of the generation in Yudhiṣṭhira). The *jyeṣṭha* the eldest son, is a father-figure, a junior patriarch, who, after the death of the father inherits the largest part of patrimony, and, in the role of a guardian, shoulders the responsibility of the entire family including the younger brother.[1]

"The eldest son can obtain the entire patrimony if he, like a father, provides for the younger ones."[2]

"As a father raises his children, so too the eldest brother must nurture the younger brothers."

After detailing the shares of paternal property among the sons, the Manu discourse glances at the women claimants, mostly in the position. of dependants. Daughters, particularly unmarried daughters, certainly need resources to support them till marriage; and Śāstras say, they must be assured of this. All the brothers (sons of the deceased person), what- ever their shares in order of seniority (*Jyeṣṭha-kaniṣṭha-paramparā*), must assign one-fourth of it to the unmarried sisters, *AnurhaBhagnī*(s). A brother, successor son, unwilling, or non-complying, would be declared *patita*, an outcast social ostracism then marking climactic point in penaldicta.[3]

As to the direct succession rights of the wife, Manu remains silent. *Yājñvalkyasmṛti*, however, makes an unqualified assertion that after the demise of the father, sons and the mother should have equal share of the property left behind.[4]

Daughters, dependent on parental support in their unmarried state, however, *Śāstrakāras* assure, would count as an equal, factor, or power in a special situation. This introduces the idea of 'empowerment', startling in the modernity of the spirit it enshrines.

---

[1] *jyeṣṭhaevatugṛhṇīyāptitryaṃdhanamaśeṣataḥ* |
śeṣāstamupajīveyuryathaivapitaraṃtathā || *Manusmṛti,* IX.105

[2] *pitevapālayetputrāñjayeṣṭhobhrātṛnyavīyasaḥ* |
putravaccāpivarterañjayeṣṭhebhrataridharmataḥ ||
jyeṣṭhobhrātāvibhāgābhāve'nujānbhrātṛnbhaktācchādanādibhiḥpitevavibhṛyāt |
anujāścabhrātaraḥputrāivajyeṣṭhebhrātaridharmāyavarteran || *Ibid*-108

[3] *YājñavalkyaSmṛti,*II- 123.

[4] *piturūrdhvaṃvibhajatāṃmānā'pyaṃśaṃsamaṃhareta* || *Mahābhārat* XIII. 80. 11

If a sonless father (*AputrakaPitā*), we are told, chooses a daughter to act as a son, she becomes perfectly entitled to all the inheritance claims, even as she is entrusted with all the responsibilities associated with a son. Ritual rites, very important in those days, too would vest in her hands. A formally enabled daughter, as in such cases, would be designated a *Putrikā*.

The *Śāstras* speak with charged eloquence, making the point that son and daughters, both are one's own offspring, *Atmajās*, and no differentiation should be made.[1]

The point is carried on to the next generation and Manu asserts that in the case of *Putrikās*, their sons would inherit this property, coming down from the maternal grandfather's side exactly as the son's son would do. Emphatically the verdict is given that the son of a daughter is as much a grandson, a biological descendant, as a son's son, and that the practice of differential treatment, wherever it prevails, is most foolish and unacceptable.[2]

Yet another area of economic independence for women is her exclusive ownership of wealth falling into the category of *strīdhanam*.

Strīdhanam constitutes a special category altogether. In those days of abject dependence (Mary Wollstonecraft's phrasing) of women, this formed a secure corner of resources at her disposal over which no one else, not even the husband, had any control.

Manusmṛti defines six forms of *strīdhanam*, and these are mentioned in other *Smṛti* texts. According to Manu, the property or wealth given to a girl before the nuptial fire or at the time of marriage procession, as a token of love and affection, by her brothers, by her mother and by her father, constitutes the *Strīdhana* of that person.[3]

In conditions which denied women direct access to productive economic activities, the sources of the treasure-trove naturally were (i) inheritance, and /or (ii) gifts.

(i) Inheritance from the parental side, acquired before or after marriage, is exclusively the women's asset;

(ii) So is what comes to her as gifts on the occasion of the wedding ceremony (the *adhyāgni* and the *adhyāvāhanik*), as gifts of love husband (*prītidatta*), and as tokens of affection from the father, mother, brother after marriage (the *anvādheya*).

---

[1] *yathaivātmātathāputraḥputreṇaduhitāsamā* ǀ
tasyāmātmanitiṣṭhantyāṃkathamanyodhanaṃharet ǀǀ *Manusmṛti,* IX.9.130

[2] *pautradauhitrayorlokenaviśeṣo'stidharmataḥ* ǀ
tayorhimātāpitarausaṃbhūtautasyadehataḥ ǀǀ
pautradauhitrayorlokeviśeṣonopapadyate ǀ
dauhitro'pihāmutrainaṃsaṃtārayatipautravat ǀǀ *Ibid,* IX.133-139

[3] *adhyagnyadhyāvāhanikaṃdattaṃ ca prītikarmaṇi* ǀ
bhrātṛmātṛpitṛprāptaṃṣaḍvidhaṃstrīdhanaṃsmṛtam ǀǀ
anvādheyaṃ ca yaddattaṃpatyāprītenacaivayat ǀ
patyaujīvativṛttāyāḥprajāyāstaddhanaṃbhavet ǀǀ *Ibid,* IX.194-195

She is free in her lifetime to gift this property to any one; after her death it goes to her daughter /daughter's daughter. So definite is the female line of succession that would go to the daughter (and daughter's daughter) of her co-wives.

The husband, lord and master as he is, has no access to this possession of the wife; he can borrow from this in times of exceptional distress like serious illness, natural calamities like famine.

Outside of these stipulations is the edict, the *anusāsana*, that women are claimants to maintenance. Maintenance would come from the father in childhood, from husband in the prime of life, from the son(s) in old age. Denied independent economic engagements, women must be given ad- equate protection, they must be provided for.

Even when the husband deserts a wife and takes another, the earlier wedded woman must be given economic protection.[1] When desertion is for no fault of the wife, the husband would have to assign one-third of his possession to her.[2]

In case the husband lacks resources, he must make subsistence provision for wife he deserts. Women who have no sons, *aputraka*, must be provided for by the family affirms Yājñvalkya.

The generosity, the compassion, the rational balancing of arguments evinced in the *Smṛti* text on the issue of women's claim to economic resources, all evolve out of the first premise that women form a secondary group, never entitled to independence. How the descendants of women who composed *sūktas* of the *Ṛgveda*, women who equaled, even surpassed men in the field of highest intellectual enquiry and spiritual aspiration, came sliding down to such a state of dependency, is a bewildering puzzlement that awaits socio-historical *explorations*, both extensive and intensive.

Till then, we can only relate to the inner, and deeper, perception glimmering through these ancient texts, the perception that women have the adequacy potential, that given and even floor, a level field, they can perform, and they can deliver. The unqualified reliance on the *Putrikā* is assuring. We do not know what compulsions clouded truth-perceptions that always come through the outmoded rhetoric of male domination in the *Smṛtiśāstras.*

Yet, engaging in an objective scrutiny of the ancient modality of experience, we can try to locate the grains of gold lost in heaps of chaff. And these, few though in number, could perhaps pay our passage to "modernity"- "modernity" which is Indian, and at the same time, and for the same reason, without borders.

Conclusion - In conclusion, this research has provided a comprehensive exploration of the socioeconomic status of women as elucidated in the *Dharmaśāstras*, revealing a complex interplay of cultural, legal, and ethical dimensions. The findings underscore the multifaceted roles assigned to women in ancient Indian society, encompassing aspects of family, marriage, property rights, and economic participation. While the *Dharmaśāstras* delineated certain rights and

---

[1] *adhivinnātūbhartavyāmahadeno'nyathābhavet।*

*yatrānukūlyaṃdaṃpatyostrivargastatravardhata।। YājñavalkyaSmṛti,*1.74

[2] *ājñāsaṃpādinīṃdakṣāṃvīrasūṃpriyavādinīm।*

tyajandāpyastṛtīyaṃśamadravyobharaṇaṃstriyāḥ।। Ibid,.I.76

responsibilities for women, the nuanced nature of these texts reflects the intricate social fabric of the time. The study has illuminated the challenges and opportunities women encountered within the *Dharmaśāstras'* framework, offering insights into the historical context that shaped gender dynamics. It is evident that women's socioeconomic status was deeply intertwined with prevailing cultural norms and religious doctrines, influencing their agency and autonomy. The research emphasizes the importance of understanding these historical perspectives to inform contemporary discussions on gender equality and women's rights.
As we reflect on the socioeconomic status of women in the *Dharmaśāstras*, it becomes evident that historical legacies continue to impact societal perceptions and structures. This research serves as a valuable resource for scholars, providing a nuanced understanding of the complexities surrounding women's roles in ancient India. Furthermore, it encourages continued exploration and dialogue on gender issues, fostering an inclusive and informed discourse that bridges the past with the present.

Bibliography

1. काडले, आर. पि. (1972). कौटिलीयअर्थशास्त्रम्. दिल्ली: मोतिलाल बनारसीदास.
2. गैरोला, वाचस्पति. (2009). कौटिलीयअर्थशास्त्रम्. चौखम्बा विद्याभवन.
3. Buhler, G. (1886). The Laws of Manu. In Sacred Books of the East (Vol. 25). Clarendon Press.
4. Doniger, W. (1991). The Laws of Manu. Penguin Classics.
5. Dutt, R. (2000). ṚgvedaSaṁhitā(Vol. I). Kolkata: Haraf Publication.
6. Hiltebeitel, A. (1976). The Ritual of Battle: Krishna in the Mahābhārata. State University of New York Press.
7. Hopkins, S. P. (2009). Singleness of Purpose: Diversity of Knowledge in the Manusmṛti. Oxford University Press.
8. Kane, P. V. (1975). History of Dharmaśāstra: Ancient and Medieval Religious and Civil Law in India. Bhandarkar Oriental Research Institute.
9. Kane, P. V. (1968). History of Dharmaśāstra: Comprehensive Introduction. Bhandarkar Oriental Research Institute.
10. Lariviere, R. W. (2010). The Nāradasmṛti: Critically Edited with Introduction, Translation, and Notes. University of Philadelphia Press.
11. Mahendra Pratap. (1981). Life in Ancient India. Varanasi: ViswavidyalayaPrakasan.
12. Malviya, S. (2008). A Study of women in ancient India & an introduction to crimes against women. Varansi: Sampurnanand Sanskrit University.
13. Narain, H. (1975). The ĀpastambaDharmasūtra. In Harvard Oriental Series (Vol. 48). Harvard University Press.
14. Olivelle, P. (1999). Dharmasutras: The Law Codes of Ancient India. Oxford University Press.
15. Sharma, A. (2017). Women in Indian Religions. State University of New York Press.
16. Singh, B. P. (1973). Rāmāyaṇam. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office.
17. Vyāsa, R. Ṭi. (1992). VālmīkiRāmāyaṇam. Baroda: Oriental Institute.

Author's Detail

Address: Ph.D. Research Scholar
Department of Sanskrit
Utkal University, Vani Vihar
Bhubaneswar, Odisha-751004

****

Literary Values of Sanskrit Gazzalīkā/Galajjalika

Satish Chandra Das

Abstract

In this topic, I will discuss how Galajjalika is helpful in our day-to-day life and why we read or listen to Galajjalika to improve our knowledge.Galajjalika is such an important literary genre in Sanskrit literature that not only teaches us, but its literary embellishment also helps people enjoy artistic creation and aesthetics. In this research paper, I will critically analyze some selectedGalajjalikas from seven different collections of Galajjalika books. Which is *1. Habirdhani(हविर्धानी), 2. Sikharini(शिखरीणी), 3. Salvanjika(शालभञ्जिका), 4. Oudambari(औदुम्बरी), 5. Kaninika(कनीनिका), 6. Mattavarani(मत्तवारणी), 7.Bariparni(वारिपर्णी).*The purpose of this study is to understand how SanskritGalajjalika describes real incidentsin our present society and how to come out of those crises in society.

Keywords – Purpose of Galajjalika, society, politics, religion, Dalit, uniqueness of Galajjalika.

****

Introduction - The Sanskrit Galajjalika is similar to the ancient Sanskrit poetry, but not entirely; some differences are there. The central concepts of Galajjalikaare derived from Persian. In Modern Sanskrit literature,*'SanskritGazzalīkā'/Galajjalika*is a new and unique poetic trend, where *छन्दस्* (metre),*अलङ्कार* (rhetoric),and *गीत* (lyrical rhythm)are represented in a diverse way.

The Galajjalika originated from the Persian continent, but it changed from time to time and shifted from one language to another because of people's interests and demands, like Persian to Urdu, Sanskrit, and Hindi. In Sanskrit literature, the first text of Galajjalikawas written by Pandit Bhattanath Sastri in his books *साहित्यवैभव* (*Sahitya vaibhabam)*and *गीतवीथि(Gitabithi).*Both books were published by Nirnay Sagar Press in 1930, in Bombay. After Bhattanath Sastri, Bacchulal Awasthi and Jagganath Pathak continued the tradition of Galajjalika writing in Modern Sanskrit Literature. Later, Abhiraj Rajendra Mishra, Radha Vallabh Tripathi, Surya Kanta Mishra etc. wrote the Sanskrit Galajjalika and kept the tradition up to the present era.

The Sanskrit of the Vedic era was not just a language; it was a privilege of ancient poetry, drama, and sciences. Sanskrit drama gives us enjoyment, yoga-sutras give us meditational practice, and fairy tales and fables giveus characterized human value. Similarly, Galajjalika gives us a fulfilled pleasure,and for that we quickly get moksha. Acharya Viswanath Kabirajquoted-

कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्?[1]

When people get rid of illness by eating tasty and mellow medicine, then why do they consume bitter medicine? Similarly, if people can attain मोक्ष (moksha) with the readings of a beautiful poet, why would they read a critical Vedic verse to experience moksha?

Even though ancient poetry was shaped like sukta's form, and it was not easy to understand the appropriate meaning; only a few were able to perceive the

---

[1] साहित्यदर्पणम्, प्रथमः परिच्छेद

essence. In the later period, we have *अलङ्कारशास्त्र (Alamkara sastra), दृश्यकाव्य (Drisya* kavya), and *कथासाहित्य (Katha Sahitya*), like drama, stories, etc. through which the सहृदयः (reader) person feels *औचित्य (eternal essence).*

Acharya Abhiraj Rajendra Mishra describes the galajjalika, he said - **'गलन्ति जलानि नयनाश्रूणि यस्य सा गीतिर्गलज्जलिका'**[1] Galajjalika is like a song which leads us to feel sorrowful while reading. If the reader can grasp Galajjalika's objectives, and feel warm heartening, then the writing of Galajjalika is fructuous and purposeful. The poet himself compared the poet Bharabhi, 'नारिकेलफलवचः सम्मितम्' means coconut fruit like hard to break, but after opening, it gives us delicious taste, as poet Abhiraj said about his poetry –

गृहाणाशयसुखं मद्वाचिकानाम्

बहिः परुषं परं यन्मधुरमन्तः ॥[2] **इति**

(The Galajjalika *seems very complicated to understand from the outside, but it is very delightful inside)*

The Galajjalika does not only give us enjoyment alone but it briefly states our culture, heritage, and tradition. The present society is the multifaceted theme of Galajjalika. Different issues and crises of contemporary society are delineated in the different forms of Galajjalika. From the interpretations and demonstrations of the Galajjalika, we have acknowledged the historical situations of freedom fighters and others who fought for us. Even we know about present society's activities from home to parliament, political behaviours, religious crises, and worldwide subjects.

So, if we study the Sanskrit Galajjalika then we will find these issues i. e. presented in minute descriptions. And we come out with the various problems of society, and how to solve all bad things in society and even our regular work.

The literature of Galajjalika briefly describes many things, such as people never hesitate to kill someone, even though they belong to the same family. They become enemies of each other at a home. Even, parent-children relationships break down in such a heinous way. A child who once cannot live without his parents, but when he grows up and materially gets himself established, gathers self-lust, greed, pride, and selfishness, then he forgets his responsibilities to his parents. He sends his mother and father to an old ashram to live desperately. As Abhiraj Rajendra Mishra in his Galajjalika *Sikharini (शिखरिणी),* has rightly said:

"रक्तसम्बन्ध एव सर्वेषाम्

कालकूटोमृतादहो जातः ॥"[3]**इति**

So, blood relation has become a curse to human beings; nowadays, it is a burden; it has transformed into a poison from the sweetest nectar. By doing their

---

1 Adhuniksnskritsahityam. m.m. a. Dayananda Bhargav, p. 225

2 शिखरिणी, सन्तः कियन्तः, ७

3 शिखरिणी,कस्मिन् युगेऽस्मि सञ्जातः?-४

miscreants, they may be happy temporarily, but their soul is contaminated and isolated, as Chanakya says –

येषां न विद्या न तपो न दानं, ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मृत्युलोके भुवि भारभूता, मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥ [1] इति

The poet Abhiraj Rajendra Mishra, not only mirrors the crux of parent-child relationships in society, his book "*Mattabarini"(मत्तवारिणी)* shows how the political hypocrisy of contemporary society. Political leadership is not a typical job; it's a susceptible and high-profile activity. For this, we need knowledgeable and thoughtful people who manage very sincerely. But nowadays, for leadership, we don't want this kind of quality. If someone gets the leadership, then it's an alternative to their son or sister, and it's going like a family business, even a prisoner person gets an election ticket. They run politics only for their benefit in India without knowledge. The language of Abhiraj Rajendra Mishra in his galajjalika 'Sikharini' *(शिखरिणी)* tells about the present politicians –

गुणेषु नैव रतिर्नाऽप्यहो चरित्रबलम्,

दुर्निवारा तथापि लोकतन्त्रताऽस्माकम्॥ इति

That's why we have poor facilities everywhere, like schools, highways, hospitals, bridges, etc. The Galajjalika *Mattabarini (मत्तवारिणी)* tells -

शिशूनां कृते त्वत्कृता पाठशालाऽपतत् प्रावृषि प्राणहन्त्री नु तेषाम्

पितृणां नु तेषां प्रगाढाश्रुवृष्टौ यशस्ते मयाऽवेक्षितं राष्ट्रबन्धो॥ "[2] इति

(Your school built for children collapsed in the rain. Took the lives of many children too. Netaji! I saw your success in the tears of the parents of those children.)

त्वया कल्पिता राजमार्गा विचित्रा न तेष्विष्टका नापि पाषाणखण्डाः

तथाऽप्युत्थिते धूलिबिम्बे तदीये यशस्ते मयाऽवेक्षितं राष्ट्रबन्धो॥ "[3] इति

That's why to the people's awareness, Galajjalika briefly tells everyone to avoid this kind of leadership and the corrupt political leader must be brought and punished and the right persons/leaders to be chosen for better world progress.

Even though, in the field of religion, Galajjalika's attention is beneficial. In Galajjalika's, what is the primary purpose of religion, why do we sacrifice? and what are the main concepts of religion? And why nowadays have lots of wrong religious gurus converted the main images of religions? This kind of subject is highlighted in the Galajjalika. Today's religion is just a show-up, people show their religion how much great to start a loudspeaker from the temple and masjid. They don't know religion means humanity, but they bound only the name Hindu, Muslim, Christian etc. The Galajjalika '*Sikharini'* and '*Habirdhani'* coated -

---

[1] चाणक्य नीति,

[2] मत्तवारिणी,यशस्ते मयाऽवेक्षितं राष्ट्रबन्धो-३

[3] मत्तवारिणी,यशस्ते मयाऽवेक्षितं राष्ट्रबन्धो-५

मन्दिरे-मस्जिदे प्रतिस्पर्धा

कर्णसंस्फोटको ध्वनिध्मातः॥"[1] इति

(Competition (lag dant) is going on between the temple and the mosque! Ear bursting (kirtan and ajan) sounds are raising)

हन्त मनुजत्वादृते विश्वैक्यमूलत्वात्

ख्रिस्तमुस्लिमहिन्दुशब्दैः किमधिकं प्रथितम्॥"[2] इति

(Huh! What, apart from the fundamental (one) humanity of the unity of the whole world, appears to be nobler than the words Christ, Muslim and Hindu? All these religious words are dwarfs in front of humanity only.)

So, If people don't have to believe in their religion, it's unusual to go to a temple or masjid to get blessings. If we ignore our karma and avoid our religion for self-interest, this religion doesn't leave us; it helps us protect ourselves. The Galajjalika 'Oudambari' and 'Habirdhani' tells -

"न यदि नारायणो हृदये दिवानिशमीक्ष्यते बन्धो!

वृथा तन्मन्दिरे गत्वा तदीयप्रेक्षणासौख्यम्॥"[3] इति

(Brother! If Narayan is not visible night and day in the heart, then it is useless to go to the temple and get the pleasure of seeing him.)

"धर्मं रक्षेन्नरे वा, न वा।

धर्मः स्वयं जगद्रक्षिष्यति॥"[4] इति

(Whether a man should protect dharma or not. But dharma will automatically save the world.)

Expect religion and politics, Galajjalika has a lot of subjects of information that we will know. Galajjalika teaches us as a subhasitavalis do, such as how to improve ourselves, behave with other people, our motto, etc. in his book 'Oudumbari' said that-

न वित्तैर्न खड्गैर्न चातङ्कभारैः।

धरा शक्यते किन्तु शीलेन जेतुम्॥"[5] इति

This means that (This earth cannot be conquered by money, nor by the sword, nor by force of terror. but yes, modesty means that it can be won only by conduct.)

After all of this, in modern Sanskrit literature, Galajjalika has a unique quality of writing. Poets write their Galajjalika even grammar words; therefore, as soon as we read Galajjalika, we know so many new words. Like –

---

[1] शिखरिणी,कस्मिन् युगेऽस्मि सञ्जातः?-९

[2] हविर्धानी,किमधिकं प्रथितम्-४

[3] औदुम्बरी,कथमावयोः सख्यम्-७

[4] हविर्धाना,अश्रु नयनयोः सदा भविष्यति-३

[5] औदुम्बरी,यतिष्येऽधुना-५

लोकेषु बहुवचनता स्वजनेष्वपि द्विवचनः

नूनं त्वमेकवचनो न भवस्यभूतिमत्त्वात्॥[1]' इति

मम व्याकरणेऽरुचिस्तव चापि साहित्येऽगतिः।

द्वयमिदं तुल्यं सखे! उपहासकरमिह मन्यताम्॥"[2] इति

"न संज्ञा विशेषो, न वा सर्वनाम

प्रिया मे यथा रूपधर्मा निपाताः॥"[3] etc.

The significance of the Sanskrit Galajjalika goes to the subject of astrology as well. The poet composes the couplets which are on the value of five fingers poetically deal with the characteristics of fingers in a very joyful manner and says that this Galajjalika is not on having aesthetical value but this is also regardable by the astrologers. In the 'Sikharini' galajjalika text coted -

अङ्गुलयस्सर्वा नैव समाः

इयमेव विशिष्टा करसुषमा॥[4]

(This is the wonderful beauty of the hand that all fingers are not equal.)

ननु निरुद्यमास्ताः पृथक् पृथक्

सम्भूय च जाता महोद्यमाः॥[5]

(In fact, these fingers are inactive individually. But if they join together, then they become the ones of the great enterprise.)

"इयमङ्गुलिपञ्चगलज्जलिका

दैवज्ञानामपि हृद्यतमा॥"[6]इति

(The galajjalika associated with anguli-panchaka will also be very dear to astrologers.)

Conclusion: - According to panditas, people must adapt Purusartha Chatushtaya, Dharma Artha Kama and Moksha. And for this people have to do their regular karma / work but nowadays, youngstersand others don't have time to work properlydue toa lack of patience, but when we listen to or study the Galajjalikathen he or she doesn't feel bored and continuously get enjoyment. As soon as we know everything about theculture and present worldwide. Even though, Galajjalika provides the reader with ample knowledge of artistic beauty and aesthetic wisdom which helps them understand their duties, responsibilities, and values in society.

---

[1] हविर्धानी-नूनं पृषोदरत्वात् -६

[2] शिखरिणी,हृच्छुलकरमिह मन्यताम्-४

[3] शिखरिणा,जानाति वृद्धो विधाता-७

[4] शिखरिणी,भान्ति ता अनुत्तमाः,१

[5] शिखरिणी,भान्ति ता अनुत्तमाः८

[6] शिखरिणी,भान्ति ता अनुत्तमाः,१०

Therefore, if we do not praise and practice sharing the indispensable values and wisdom of Galajjalika, there will be an artistic failure which is extremely a loss to society.

Bibliography

1. भार्गवःदयानन्दः. (२०१५). आधुनिकसंस्कृतसाहित्यम्. हंसा प्रकाशनम्, जयपुरम्.
2. मिश्रोऽभिराजःराजेन्द्रः. (२००९). हविर्धानी.वैजयन्त प्रकाशनम्,प्रयागराजम्(उ.प्र.).
3. मिश्रोऽभिराजःराजेन्द्रः. (२०१३). शिखरिणी. राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,नवदेहली.
4. मिश्रोऽभिराजःराजेन्द्रः. (२०१५). औदुम्बरी.वैजयन्त प्रकाशनम्,प्रयागराजम्(उ.प्र.).
5. मिश्रोऽभिराजःराजेन्द्रः. (२००८). कनीनिका.वैजयन्त प्रकाशनम्,प्रयागराजम्(उ.प्र.).
6. मिश्रोऽभिराजःराजेन्द्रः. (२०२०). वारिपर्णी.वैजयन्त प्रकाशनम्,प्रयागराजम्(उ.प्र.).
7. मुख्योपाध्यायःविमलाकान्तः. (१९६०). साहित्यदर्पणम्(कविराजविश्वनाथः). मुखार्जी एनटारप्राइज्,कलिकाता.
8. शर्माविश्वमित्र. (२०१३). चाणक्य नीति(चाणक्यः). मनोज पब्लिकेशन्स्,नवदेहली.

Author's Detail

Address: Research Scholar
Department of Sanskrit
Pondicherry University
Puducherry – 605014

****

Psychological Analysis of Padmāvati in Bhāsa's Svapnavāsavadattam with reference to Big five Theory of Personality

Renuka Panchal

Abstract

This research paper presents a pioneering psychological analysis of the character Padmāvati from Bhāsa's Sanskrit play "Svapnavāsavadattam," utilizing the Big Five Theory of Personality as the analytical framework. The Big Five Theory, which categorizes personality traits into five broad dimensions: Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism, serves as a lens through which Padmāvati's character is examined in depth. Through meticulous analysis of her actions, dialogues, and interactions within the narrative, this study aims to map Padmāvati's personality traits onto the Big Five dimensions, offering insights into her psychological makeup and its influence on the plot and other characters. The paper explores how these traits manifest in Padmāvati's behavior and decisions, and how they contribute to the thematic richness of the play. Additionally, the study delves into the implications of Padmāvati's personality for understanding gender roles and character agency in ancient Indian literature. By integrating classical literary analysis with contemporary psychological theory, this research illuminates the timeless complexity of Bhāsa's characters and provides a novel perspective on "Svapnavāsavadattam," enriching both literary scholarship and psychological study of ancient texts.

Keywords - Svapnavāsavadattam, Padmāvati, Psychological Analysis, Personality Theory.

****

Introduction - In the rich tapestry of Sanskrit drama, the plays of Bhāsa stand out for their emotional depth, complexity of characters, and innovative narrative structures. Among these, "Svapnavāsavadattam" occupies a distinguished place, not only for its dramatic ingenuity but also for its profound character portrayals. Central to this narrative is the character of Padmāvati, whose multifaceted personality and intricate emotional landscape offer a fertile ground for psychological exploration. This research paper aims to delve into the psychological dimensions of Padmāvati, employing the Big five Theory of Personality as a framework for analysis. The Big five Theory, which categorizes personality traits into five broad dimensions—Openness, Conscientious-ness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism—provides a comprehensive lens through which to examine human behavior and personality. By applying this theory to the character of Padmāvati, this study seeks to uncover the underlying psychological factors that drive her actions and decisions within the play.

The intersection of psychological theory and literary analysis offers a unique approach to understanding classical literature, enabling a deeper appreciation of its characters as complex, psychologically nuanced individuals. Despite the rich tradition of character study in Sanskrit literature, the application of contemporary psychological frameworks like the Big 5 Theory remains largely unexplored. This gap in the scholarship presents an opportunity to gain fresh insights into the characters of ancient texts and to bridge the divide between literary studies and psychology. Through this analysis, the paper aims to contribute to the broader discourse on character psychology in literature, providing new perspectives on the timeless works of Bhāsa and enriching our understanding of human nature as reflected in classical drama.

By examining Padmāvati's personality through the Big five dimensions, this study not only seeks to enrich the literary analysis of "Svapnavāsavadattam" but also to demonstrate the relevance of ancient texts in contemporary psychological discourse. In doing so, it aims to shed light on the enduring human themes that connect classical Sanskrit literature with modern-day psychological understanding, highlighting the universality of character, emotion, and motivation across time and culture.

Literature Review - The exploration of character psychology within the realm of classical Sanskrit literature, particularly through the application of modern psychological theories, marks a burgeoning field of interdisciplinary scholarship. The character of Padmāvati in Bhāsa's "Svapnavāsavadattam" offers a unique case study for such analysis, given her complex personality and the depth of her emotional experiences within the narrative. This literature review outlines the existing scholarly discourse surrounding both the application of the Big five Theory of Personality to literary characters and the specific studies on character analysis within Sanskrit literature, setting the stage for the current research on Padmāvati.

- The Big five Theory of Personality in Literature - The Big five Theory, encompassing Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism, has been widely applied across various disciplines, including psychology, organizational behavior, and more recently, literary studies. McCrae and Costa (1987) have been instrumental in detailing the dimensions of the Big five, establishing a foundation for analyzing personality across different contexts. However, the direct application of this theory to analyze characters in literary texts is relatively novel. Works such as McAdams' (1993) exploration of personality in literature have opened up pathways for understanding how these psychological constructs can offer new insights into character development and narrative analysis.
- Character Analysis in Sanskrit Literature - Sanskrit literature, with its rich narratives and profound character portrayals, provides a fertile ground for psychological analysis. Scholars like Pollock (1986) and Mirashi (1949) have traditionally focused on the cultural, historical, and thematic aspects of texts like "Svapnavāsavadattam," often highlighting the moral, ethical, and philosophical dimensions of their characters. Recent studies have begun to touch upon the psychological aspects of these characters, albeit not through the lens of the Big five Theory. For instance, Raghavan (1964) offers an analysis of personality and emotion in classical drama, presenting a basis for understanding the psychological depth of characters like Padmāvati.
- Bridging the Gap - Despite the rich potential for psychological analysis of characters in Sanskrit literature, there remains a significant gap in the scholarship, particularly in applying established psychological frameworks such as the Big five Theory. The few studies that venture into this domain often do so with a broad focus, lacking the specificity that a focused analysis on a single character, such as Padmāvati, could offer. This research aims to bridge this gap by applying the Big five Theory directly to the character of Padmāvati, proposing a novel approach to understanding her actions, motivations, and emotional states within the narrative framework of "Svapnavāsavadattam."

- Implications for Future Research - The application of the Big five Theory to Padmāvati not only enriches our understanding of her character but also sets a precedent for future literary analyses within Sanskrit literature and beyond. It opens the door for interdisciplinary studies that can enhance our comprehension of classical texts, offering new methodologies for exploring the intersection of psychology and literature. This research contributes to the ongoing dialogue on the relevance of ancient literature in contemporary times, particularly in understanding the complexities of human nature and personality.

In summary, while the scholarship at the intersection of psychology and Sanskrit literature is in its nascent stages, the current study on Padmāvati through the Big 5 Theory of Personality aims to contribute significantly to this emerging field. By providing a detailed psychological profile of Padmāvati, this research not only offers new insights into her character but also demonstrates the potential of psychological theories in enriching literary analysis and understanding.

Methodology - This research employs an interdisciplinary methodology that integrates the Big five Theory of Personality with literary analysis to explore the character of Padmāvati in Bhāsa's "Svapnavāsavadattam." This section outlines the steps and approaches used to conduct this analysis, ensuring a comprehensive understanding of Padmāvati's personality within the narrative context.

- Selection of Texts and Translation - The primary text for this study is Bhāsa's "Svapnavāsavadattam," analyzed in its original Sanskrit and in reputable English translations to ensure accuracy and accessibility. For this paper translations by Woolner and Kale have been selected. As well as Hindi translation by Baldev Upadhyay has been referred. Selection criteria for translations include fidelity to the original, scholarly recognition, and clarity in conveying the subtleties of character portrayal. This dual approach facilitates a nuanced understanding of Padmāvati's character, accommodating readers unfamiliar with Sanskrit.
- Framework for Applying the Big five Theory - The Big five Theory of Personality, which identifies five broad dimensions of human personality—Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, and Neuroticism — is adapted as the analytical framework for this study. Each dimension is defined according to established psychological criteria, and specific indicators relevant to literary analysis are identified. This framework serves as a guideline for mapping Padmāvati's traits and behaviors onto the Big five dimensions.
- Analytical Approach - The study employs a qualitative analytical approach, focusing on Padmāvati's dialogues, actions, and interactions with other characters. Key scenes and passages that reveal aspects of her personality are identified for detailed analysis. This involves:
  1. Content Analysis: Examining the text for explicit and implicit information about Padmāvati's thoughts, feelings, motivations, and behaviors.
  2. Contextual Analysis: Considering the cultural, social, and narrative context within which Padmāvati's character is developed, to understand the influences on her personality.
  3. Comparative Analysis: Briefly comparing Padmāvati's personality traits with those of other characters in the play to highlight her unique psychological profile.

- Data Coding and Synthesis - Data extracted from the textual analysis are coded according to the dimensions of the Big 5 Theory. Each instance of Padmāvati's behavior or dialogue that reflects a particular trait is tagged with the corresponding dimension. This systematic coding facilitates the synthesis of data into a coherent profile of Padmāvati's personality, enabling a comprehensive analysis of how her traits influence her role in the narrative.
- Limitations and Ethical Considerations - The study acknowledges limitations inherent in interpreting ancient texts through contemporary psychological theories. The cultural and historical distance between the creation of "Svapnavāsavadattam" and the development of the Big 5 Theory poses challenges in directly applying modern psychological concepts to characters. Ethical considerations include ensuring respectful and sensitive treatment of the text and its cultural significance, avoiding anachronistic interpretations that could distort the original portrayal of Padmāvati.

This methodology combines rigorous textual analysis with psychological theory to explore the character of Padmāvati in a novel and insightful way. By systematically applying the Big 5 Theory to her portrayal in "Svapnavāsavadattam," this study aims to uncover the psychological dimensions of her character, offering new perspectives on her role in the play and on character analysis in Sanskrit literature at large.

Analysis of Padmāvati's Personality Using the Big five Theory - This section applies the Big five Theory of Personality—Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeable-ness, and Neuroticism—to the character of Padmāvati in Bhāsa's "Svapnavāsava-dattam." Padmāvati is beautiful, innocent, High-minded.[1]
Through careful examination of her dialogues, actions, and interpersonal dynamics, we derive a comprehensive psychological profile that illuminates her character within the narrative.

1. **Openness -** Padmāvati exhibits a high degree of Openness through her curiosity, imaginative capacity, and appreciation for art and beauty, reflecting a nuanced understanding and engagement with the world around her. This trait is evident in her willingness to embrace unconventional ideas, such as her love for King Udayana despite the social and political complications it entails. Her dialogues often reflect a philosophical depth and openness to new experiences, indicating a broad-minded perspective uncommon for her era and status.
2. **Conscientiousness -** Conscientiousness in Padmāvati is manifested in her sense of duty, organization, and reliability, especially in her roles as a queen and a lover. Her meticulous planning to reunite with Udayana, despite the risks involved, showcases her dedication and a strong sense of responsibility towards her personal commitments. She is perfectly high-minded and absolutely free from jealousy. (Kale, 1945, p.37). Padmāvati's actions throughout the play demonstrate a careful consideration of the consequences of her actions, emphasizing her prudent and disciplined nature.

---
[1] Kale, 1945, p. 35.

3. **Extraversion -** Padmāvati's Extraversion, or perhaps a balance between extraversion and introversion, is nuanced. She displays warmth and affection in her interactions, particularly with Udayana and her confidantes, suggesting a degree of sociability and assertiveness. However, her love story and its challenges also compel her to introspection and moments of solitude, indicating a complex interplay between seeking social engagement and valuing private reflection.
4. **Agreeableness -** Agreeableness shines through Padmāvati's compassionate, cooperative, and trusting demeanor. Her simplicity and innocence impart a charm to her character. (Kale,1945, p. 35). Her capacity for empathy, especially in understanding Udayana's predicaments, underscores her relational harmony and altruism. Her conflict resolution strategies, emphasizing dialogue and understanding over confrontation, further highlight her agreeable nature. This trait is crucial in navigating the intricacies of palace intrigue and in maintaining bonds with those around her.
5. **Neuroticism -** Regarding Neuroticism, Padmāvati demonstrates emotional stability and resilience in the face of adversity. While the challenges she faces elicit natural concerns and fears, her overall demeanor is marked by a composed and confident outlook. Her ability to remain calm and rational, even when the situation seems dire, suggests a low level of neuroticism. This emotional strength allows her to make clear-headed decisions and maintain her dignity throughout the narrative.

The application of the Big 5 Theory to Padmāvati's character in "Svapnavāsava-dattam" reveals a complex and well-rounded personality. Her high levels of Openness and Agreeableness, combined with a balanced approach to Extraversion, a strong sense of Conscientiousness, and low Neuroticism, paint a picture of a capable and admirable figure. This psychological analysis not only enriches our understanding of Padmāvati but also demonstrates the value of applying contemporary personality theories to classical literature, offering fresh insights into age-old characters. Through Padmāvati's example, we see how the Big 5 dimensions can transcend cultural and historical boundaries, providing a universal framework for exploring human personality and behavior.

The psychological analysis of Padmāvati using the Big 5 Theory of Personality in Bhāsa's "Svapnavāsavadattam" provides significant insights into her character, offering a novel perspective on her actions, motivations, and interpersonal relationships within the narrative. This discussion explores the implications of the findings, compares Padmāvati's personality profile with other characters from Sanskrit literature, and reflects on the broader implications for understanding gender roles and character agency.

- Implications of Findings - The findings suggest that Padmāvati's character is not merely a product of her circumstances but is deeply influenced by her intrinsic personality traits. Her high levels of Openness and Agreeableness, combined with Conscientiousness and a balanced approach to Extraversion, alongside low Neuroticism, enable her to navigate the complexities of her situation with grace, intelligence, and emotional strength. This nuanced understanding of Padmāvati

challenges simplistic interpretations of her character, highlighting her as a figure of resilience and complexity.

Moreover, the analysis reveals the relevance of the Big 5 Theory as a tool for literary analysis, demonstrating its applicability beyond contemporary psychological assessment to the study of classical literature. This interdisciplinary approach enriches our reading of "Svapnavāsavadattam," allowing us to appreciate the psychological realism Bhāsa imbued in his characters, which resonates with modern audiences.

- Comparative Analysis - Comparing Padmāvati's personality profile with other characters from Sanskrit literature, such as Sita from the "Ramayana" or Draupadi from the "Mahabharata," can yield fascinating insights into the portrayal of women across these texts. While each character exhibits a unique combination of the Big five personality traits, commonalities in Conscientiousness and Agreeableness may reflect broader cultural ideals of femininity. However, variations in Openness, Extraversion, and Neuroticism highlight the individuality and diversity of female characters in Sanskrit literature, challenging monolithic interpretations of gender roles.
- Understanding Gender Roles and Character Agency - The application of the Big five Theory to Padmāvati's character also invites a deeper reflection on gender roles and character agency in ancient literature. Padmāvati's active pursuit of her goals, her strategic thinking, and emotional resilience stand in contrast to traditional gender expectations, suggesting a complex understanding of female agency in Bhāsa's work. This analysis underscores the potential for Sanskrit literature to contribute to contemporary discussions on gender, showcasing characters who navigate and sometimes transcend their societal constraints.
- Future Research Directions - This study opens up several avenues for future research, including the application of the Big 5 Theory to other characters within "Svapnavāsavadattam" and beyond. Exploring how different personality profiles influence narrative outcomes could offer new insights into the dynamics of Sanskrit drama. Additionally, comparative studies between characters across different cultures and time periods could further illuminate how personality and behavior are portrayed in literature, contributing to a global understanding of character psychology.

Conclusion - The psychological analysis of Padmāvati through the lens of the Big five Theory not only enriches our understanding of her character but also highlights the potential for interdisciplinary approaches to literary analysis. By bridging the gap between psychology and literature, this study contributes to a deeper appreciation of the complexities of human personality and behavior as represented in classical texts. Such analyses can broaden our perspective on ancient literature, revealing its enduring relevance and the universality of its exploration of the human condition.

The application of the Big five Theory of Personality to analyze the character of Padmāvati in Bhāsa's "Svapnavāsavadattam" has unveiled a rich tapestry of psychological depth and complexity. This interdisciplinary study not only enhances our understanding of Padmāvati's actions, motivations, and interpersonal relationships but also demonstrates the enduring relevance and versatility of

classical Sanskrit literature through the lens of modern psychological theory. By mapping Padmāvati's characteristics onto the Big 5 dimensions of personality, the analysis provides a nuanced portrait of her as a character who navigates her narrative world with a combination of openness, conscientiousness, agreeableness, balanced extraversion, and emotional resilience.

This approach has broader implications for the study of literature and psychology, highlighting the potential of psychological theories to deepen literary analysis and enrich our understanding of characters from diverse historical and cultural contexts. It underscores the universality of human experiences and personality traits, transcending temporal and cultural boundaries. The study challenges and expands traditional interpretations of gender roles and character agency in ancient texts, offering a fresh perspective on the portrayal of female characters in Sanskrit literature and their significance in contemporary discussions on gender and society.

Future research could extend this interdisciplinary methodology to other characters within "Svapnavāsavadattam" and beyond, exploring the psychological dimensions of a wider array of figures from Sanskrit literature and other classical texts. Such analyses have the potential to further bridge the gap between ancient wisdom and modern understanding, contributing to a global dialogue on the complexities of human nature and the universal themes that connect us across time and culture.

In conclusion, this study not only contributes to the ongoing dialogue between the disciplines of literature and psychology but also reaffirms the timeless value of Sanskrit literature as a medium for exploring and understanding the intricacies of the human condition. Padmāvati's character, viewed through the Big 5 Theory of Personality, exemplifies the rich potential for interdisciplinary studies to illuminate the depths of classical characters, offering insights that resonate with contemporary audiences and scholars alike.

Bibliography

1. Kale, M. R. (1982). *Svapnavāsavadattam of Bhāsa,* Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.
2. Baron, R. A., & Mishra, G. (2017). *Psychology* - Indian Subcontinent Edition. Pearson India Education Services Pvt. Ltd.
3. Ciccarelli, S., & Meyer, G. (2008). Psychology – South Asian Edition. Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd., Licensees of Pearson Education in South Asia.
4. Lahey, B. B. (1998). Psychology – An Introduction. Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited.
5. Larsen, R., & Buss, D. (2011). *Personality psychology: Domains of knowledge about human nature* (3rd ed.). Tata McGraw-Hill Education Pvt. Ltd.
6. Upadhyay, B. (2017). *Svapnavāsavadattam of Bhāsa*, Chowkhambha Vidyabhavan.
7. Woolner, A. C., & Sarup, L. (Trans.). (1999). *Svapnavāsavadattam* [The version of Vāsavdatta]. In Parentheses Publications.

Author's Detail

Address: Ph.D. Scholar,
Department of Sanskrit,
University of Mumbai

****

भारतीयगणितपरम्परा
Bhāratīyagaṇitaparamparā

डा मुरलीश्यामः

Abstract

India has a rich history of astronomy that dates back to the time of the Vedas. Throughout the centuries, Indian astronomers have demonstrated remarkable proficiency in both mathematics and astronomy. Notable Indian astronomers such as Aryabhatta, Varahamihira, and many others have made substantial contributions to the field.

Astronomy in India has a long-standing tradition of knowledge and expertise, with a lineage of astronomers that includes Baudhayana, Manava, Apasthamba, Katyayana, Aryabhatta, Varahamihira, Bhaskara I, Brahmagupta, Matangamuni, Virahanka, Sridharacharya, and many more. This tradition also extended to regions like Kochi, where Sangamagrama Madhava was a proficient astronomer. The contributions of these Indian astronomers have left a lasting impact on the world of astronomy and continue to be celebrated in the history of science. I am presenting in this paper regarding the astronomers of India

Keywords - Baudhayana, Manava, Apasthamba, Katyayana, Aryabhatta, Varahamihira, Bhaskara I, Brahmagupta, Matangamuni, Virahanka, Sridharacharya, Indian mathemetcis, Indian astronomy.

****

वेद्कालात् प्रभृति भारतीयाः गणितशास्त्रे अतीव निपुणतां प्राप्नुवन्। तेषु केषाञ्चन विचारान् अत्र प्रस्तौमि।बौधायनः, मानवः, आपस्तम्बः, कात्यायनः, आर्यभटः,वराहमिहिरः, भास्करप्रथमः, ब्रह्मगुप्तः, मतङ्गमुनिः, विरहाङ्कः, श्रीधराचार्यः, लल्लाचार्यः, गोविन्दस्वामी, वीरसेनः, महावीरः, जयदेवः, पृथूदकः, हलायुधः, आर्यभटः-द्वितीयः,वटेश्वरः, ब्रह्मदेवः, श्रीपतिः, गोपालः, हेमचन्द्रः, भास्करद्वितीयः, माधवः, परमेश्वरः, नीलकण्ठसोमयाजि, महेन्द्रसूरी, शङ्करवारियर्, ज्येष्ठदेवः, अच्युतपिषराडि, मुनीश्वरः, कमलाकरः, जगन्नाथसम्राटः इत्यादयः गणितज्ञाः आसन्।

1. **बौधायनः** – शुल्बसूत्रम् 800 ई. पू. रचयामास। बौधायनस्य सूत्राणि वैदिकसंस्कृते: सन्ति। अस्य योगदानम् धर्म, नित्यकर्म, गणितादिसम्बद्धानि सन्ति। एते विषयाः कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखायाः अन्तर्गताः भवन्ति। सूत्रग्रन्थेषु सम्भवतः एते प्राचीनतमाः ग्रन्थाः भवन्ति। प्रायःईपू ८-७ शताब्द्याम् एतेषां रचना अभवत्।बौधायनसूत्रस्य अन्तर्गताः ६ ग्रन्थाः भवन्ति। ते च -

1. बौधायनश्रौतसूत्रम् - एतत् सम्भवतः 19 प्रश्नरूपेण अस्ति।
2. बौधायनकर्मान्तासूत्र - 21 अध्यायेषु।
3. बौधायनद्वैधसूत्रम् - 4 प्रश्नाः।
4. बौधायनगृह्यसूत्रम् - 4 प्रश्नाः।
5. बौधायनधर्मसूत्रम् - 4 प्रश्नाः।
6. बौधायनशुल्बसूत्रम् - 3 अध्यायेषु।

बौधायनस्य प्रमेयः - समकोणत्रिकोणसम्बन्धी पायथागोरस प्रमेयः प्रथमवारं महर्षि बोधायनाचार्येण लोकाय बोधितः। पायथागोरसस्य जन्म ख्रीष्टस्य जन्मनः पूर्वं ८ शताब्द्याम् अभवत्, यदा तु ख्रीष्टस्य जन्मनः पूर्वं १५ शताब्द्याम् भारते अस्य शिक्षणं कृतम् आसीत्। बौधायनस्य लिखितं सूत्रम् अधः दत्तः।

दीर्घचतुरश्रस्याक्ष्णया रज्जुः पार्श्वमानी तिर्यग् मानी च यत् पृथग्भूते कुरूतस्तदुभयं करोति ॥[1]

यस्य कस्यापि वर्गस्य भुजानां दीर्घः दत्त्वा वर्गस्य तिर्यक् दीर्घतायाः अन्वेषणस्य विधिः दत्तः अस्ति। २ इत्यस्य वर्गमूलं कथं ज्ञातव्यम् इति वर्णितम् अस्ति।

समस्य द्विकर्णि प्रमाणं तृतीयेन वर्धये।

तच्चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन सविशेषः।।

$$\sqrt{2} \approx 1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{3 \cdot 4} - \frac{1}{3 \cdot 4 \cdot 34} = \frac{577}{408} \approx 1.414216,$$

वर्गस्य क्षेत्रफलतुल्यं क्षेत्रफलवृत्तस्य निर्माणम्।

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन्न् अक्षयार्धं मध्यात्प्राचीमभ्यापातयेत्।

यदतिशिष्यते तस्य सह तृतीयेन मण्डलं परिलिखेत्।। (I-58)[2]

अर्थात् यदि वर्गस्य भुजः 2a भवति चेत् वृत्तस्य त्रिज्या r = [a+1/3(√2a – a)] =[1+1/3(√2 – 1)] a

वृत्तस्य क्षेत्रफलतुल्यक्षेत्रवर्गस्य निर्माणम्

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन्विष्कम्भमष्टौ भागान्कृत्वा भागमेकोनत्रिंशधा

विभाज्याष्टाविंशतिभागानुद्धरेत् भागस्य च षष्ठमष्टमभागोनम् ॥ (I-59))[1]

2. शुल्बसूत्र 750 ई पू अ. स.।

3. आपस्तम्बशुल्बसूत्र 700 ई पू अ.स.।

4. कात्यायनः, शुल्बसूत्र 400 ई पू अ.स.।

5. लगधः वेदाङ्गकालीनऋषिः गणितज्ञः ज्योतिर्वित् च आसीत्। अयं वेदाङ्गज्योतिषम् अरचयत्। अस्य कालः १३५० ईसापूर्वतः मन्यते। वेदाङ्गज्योतिषः यज्ञादिषु कालज्ञापकः ग्रन्थः अस्ति। तिथ्याधारितः कालगणनामहर्षि लगधस्य मुख्यः नवोन्मेषः आसीत् ।

6. आर्यभटः - (४७६ - ५५०) एकः महान् गणितज्ञः, ज्योतिर्वित् च आसीत्। अस्य जन्म अश्मकदेशे अभवत्। अयं कुसुमपुर्याम् अपठत् अवसत् च। यदा अयं त्रयोविंशतिवर्षीयः, तदा अयम् आर्यभटीयम् नामकग्रन्थम् अलिखत्। केषाञ्च वर्षाणाम् अनन्तरम्अयम् आर्यभटीयसिद्धान्तम् अलिखत्। अयं गुप्तकाञ्चनकाले अवसत्। ज्यौतिश्शास्त्रस्य शास्त्रीयत्वं परिकल्पितम् आर्यभटेन एव। आर्यभटम् 'आर्यभट्टः' इत्यपि निर्दिशन्ति केचन।

---

[1] बौधायनश्लोकसंख्या i.61-2 (यत् आपस्तम्बसूत्रे 1.6 विस्तृतः)

[2] https://lvnaga.word_press.com/2013/09/21/baudhayanas-circles/

आर्यभटः क्रि.श. ४७६ तमे वर्षे पाटलीपुत्रनगरे (पाटना) जातः इति, क्रि.श. ४९९ तमे वर्षे एषः 'आर्यभटीयम्' इति ग्रन्थं लिखितवान् इति च ज्ञायते। एषः स्वस्य २३ तमे वयसि एव एतं सिद्धान्तप्रतिपादकं श्रेष्ठं ग्रन्थं रचितवान् आसीत्। एतस्मात् एव वयम् ऊहितुं शक्नुमः यत् एतस्य प्रतिभा कीदृशी आसीत् इति। आर्यभटीयग्रन्थे महासङ्ख्याः अपि संज्ञारूपेण कथं सङ्ग्रहेण लेखनीयाः इति विषयः, वर्ग-घनमूल-त्रिभुजादिगणितविषयाः, कटपयादिसंज्ञाक्रमः, कालविभाग-नक्षत्रगति-भगण-दिनरात्र्यादिविषयाः चापि विवृताः सन्ति। 'मया नूतनतया किमपि न उच्यते, पूर्वजैः उक्तम् एव स्फुटतया निरूप्यते' इति स्वग्रन्थे उक्तवान् अस्ति एषः। पञ्चाङ्गकर्तारः बहवः एतस्य सिद्धान्तम् एव अनुसरन्ति।

आर्यभटेन ४९९ तमे वर्षे एषः ग्रन्थः रचितः अस्ति। एष ग्रन्थः २० आर्याछन्दसा निबद्धः वर्तते। अस्मिन् ग्रहाणां गणनार्थं कलि संवत् (४९९तमे वर्षे ३६०० कलि संवत्) इति निश्चितम्। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टाधिकशतं पद्यानि सन्ति। अस्मिन् चत्वारि खण्डानि सन्ति। भास्करः एतत् पुस्तकम् अश्मकतन्त्रम् इति कथयति। तत्र वराहकल्पस्यास्य सप्तमे मन्वन्तरे वर्तमानाष्टाविंशच्चतुर्युगस्य कल्पादेः खखषड्वर्गमिते (३६००) सौराब्दे गते त्रयोविंशतिवर्षे आचार्य आर्यभटः पुरातनानि कालक्रियागोल- लौकिकगणित प्रतिपादकानि शास्त्राणि कालदैर्घ्यायत्तसम्प्रदायविच्छेदग्रन्थ-वैकल्यादिजनितेन दृग्गणितविसंवादेनाकिञ्चित्करण्यालोच्य समदृग्गणितं ज्योतिश्शास्त्रं चिकीर्षुः इति वर्तते। तादृशज्योतिर्ज्ञानबीजलाभाय ज्योतिश्छक्रग्रहादेरादिवक्तारं भगवन्तं स्वयम्भुवम् अमलैस्तपोभिराराधयामास। ततः प्रसन्नो भगवान् तस्मै तादृशमतीन्द्रियम् अतिरहस्यभूतं कालक्रिया गोलज्ञानबीजमुपदिदेश। ततोऽयमाचार्यार्यभटस्त-दुपदिष्टं सर्वं बीजभूतं दशभिर्गीतिकासूत्रैः, तत्परिकरभूतलौकिकगणितबीजं स्वबुद्ध्याभ्यूहितम् एकेनार्यासूत्रेण च संक्षिप्य लोके प्रकाशयामास। ततोऽष्टाधिकशतैरार्यासूत्रै: कालक्रियागोलबीजोपयोगं दिङ्मात्रेण दर्शयामास।

तदिदमाचार्यार्यभटमुखारविन्दनिर्गतं प्रबन्धद्वयात्मकं ज्योतिश्शास्त्रमस्माभिर्व्याचिख्यासितम्।

- गीतिकापादः - अस्मिन् कालमात्रघटकाः वर्णिताः। अस्मिन् ज्या-ज्ञापकचक्रम् अपि अस्ति।
- गणितपादः - अस्मिन् क्षेत्रव्यवहारः, शङ्कुयन्त्रम्, कुट्टकाः च वर्णिताः।
- कालक्रियापादः - कालगणनम् अस्मिन् वर्णितम्।
- गोलपादः - नक्षत्रविद्या अस्मिन् वर्णिता।

कालचक्रे तावत् त्रीणि वस्तूनि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातानि-गणितं, कालक्रिया, गोल चेति। तत्र गणितं सङ्कलितव्यवकलितादिमिश्रक-क्षेत्र-श्रेढी–कुट्टाकारादि चानेकविधम्। इह तु ज्योतिश्शास्त्रप्रतिपाद्ययोः कालक्रिया गोलयोर्यावन्मात्रं परिकरभूतं तावन्मात्रमेव सामान्यगणितं प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञायते। कालस्य क्रिया एव कालक्रिया। कालपरिच्छेदोपायभूतं ग्रहगणितं कालक्रियेत्यर्थः। ब्रह्माण्डकटाहान्तर्त्याकाशमध्यस्थं ग्रहनक्षत्रकक्ष्यात्मकं खमध्यस्थ समघनवृत्तभूमिकम् अपक्रमाद्य शेषविशेषोपेतं प्रवहवायुप्रेरणान्नित्यं पश्चिमाभिमुखं गच्छत् स्थलजलसीमास्थानां सर्वाश्चर्यमयं–ज्योतिश्छक्र-भपञ्जरादि शब्दवाच्यो गोलः च वृत्तक्षेत्रत्वात् चतुरश्राद्यनेकक्षेत्रकल्पनाधारत्वाच्च गणितविशेषगोचर एव। एवमेतानि त्रीणि वस्तूनि व्याख्यातानि। एतत् त्रयमपि प्रत्येकं द्विविधम् – उपदेशमात्रावसेयं

तन्मूलन्यायावसेयं चेति। तत्र एतावद् युगप्रमाणम् एतावन्तो युगे ग्रहमन्दशीघ्रोच्चपातनक्षत्राणां परिवर्ताः, एतावान्मन्दपरिधिः, एतावान् शीघ्रपरिधिः, एतावान् ग्रहाणां परमापक्रमः, एतावांश्चन्द्रादीनां परमविक्षेपः, एतावद् ब्रह्मदिनप्रमाणं, तद्गतमेतावद्, एतावती युगे योजनात्मिका ग्रहगतिः, एतावती ग्रहकक्ष्या इत्येवमादिकं वस्तुजातम् उपदेशमात्रावसेयम्। एतदुपदेशं विना प्रमाणान्तरेणावगन्तुं न शक्यते। एतस्यातीन्द्रियस्य ग्रहगतिबीजस्य निरवशेषप्रतिपादनाय दशगीतिसूत्रारम्भः। एतावतैव कृत्स्नं गणितस्कन्धगतार्थजातं परिसमाप्तम्। इतोऽन्यत्सर्वं न्यायसिद्धत्वाद् बुद्धिमद्भिरभ्यूह्य प्रतिपादयितुं शक्यते। तथा हि – गणितपादोक्तानि चतुरश्र- त्र्यश्रक्षेत्रादिफलानि, त्रैराशिकादीनि कुट्टाकारपर्यन्तानि च गणितानि तावल्लौकिकगणितन्यायसिद्धानि सर्वैरभ्यूहितुं शक्यन्त एव। कालिक्रयापादोक्तान्यपि तथाविधान्येव। भूदिनानि तावद् रविनक्षत्रभगणयोरुपदेशाल्लोकसिद्धेन द्वियोगन्यायेन तयोरन्तरं कृत्वा ज्ञातुं शक्यन्ते। तानि च ग्रहादिमध्यमानयने प्रमाणराशिः वर्तते। युगरविमासाश्च युगरव्यब्दोपदेशाद् वर्षस्य च द्वादशमासत्वेन लोकसिद्धत्वाद्, युगरव्यब्दद्वादशगुणनयैव सिद्ध्यन्ति। रविशशियोगस्य चान्द्रमासत्वाद् रविशशिभगण-विशेष एव चान्द्रमासा भवन्ति। एकस्य चान्द्रमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वेन प्रसिद्धत्वात् ते त्रिंशद्गुणिता युगतिथयः स्युः अवमदिनस्य शशिसावनदिनन्तरत्वाद् युगसावनयुगचन्द्रदिनान्तरं युगावमदिनानि। चान्द्रसौरमासान्तरस्य अधिकमासत्वप्रसिद्ध्या युगाधिमासानयनमपि स्पष्टम्। एवम् एतैः परिकरभूतैरिष्टकालत्रैराशिकेन गतसौरमासतिथिषु याताधिकावमादीनि संसाध्य गतमासतिथिषु तद्योगशोधनेन कलियातदिनानि ज्ञातुं शक्यन्ते। तानि च इच्छाराशिः। फलराशिश्च इष्टग्रहादेर्युगभगणाः। एवमेतैस्त्रैराशिकगणितेन ग्रहमध्यमाः सिद्ध्यन्ति। उच्चमध्यमे ग्रहमध्यमे च ज्ञाते उच्चमध्यमसमो ग्रहमध्यम एव स्फुटः। तयोः कक्ष्यामण्डलस्योच्चनीचरेखायाः परमविश्लेषो राशित्रयम्। तत्रत्येन मध्यमस्फुटान्तरेण व्यासार्धेन निष्पन्नाः पठिताः परिधयः। इष्टकालग्रहोच्चान्तरस्य त्रैराशिकेन तात्कालिकमध्यम-स्फुटान्तरमानीय मध्यमग्रहतत्संयोगवियोगाभ्यामेव पारमार्थिकग्रहसिद्धिः भवति। तथा शीघ्रोच्चोपदेशो येषामस्ति ते शीघ्रोच्चस्वान्तरोत्पन्नेन फलेनापि संस्कृताः पारमार्थिका भवन्ति। इत्येतान्यन्यानि च कालक्रियापादोक्तानि अर्थजातानि सर्वाण्युपशमूलन्यायावसेयान्येव। तथा गोलपादोक्तान्यपि तथाविधान्येव। तथा हि - स्थलजलसीमायां लङ्कामधि-कृत्यापक्रमोपदेशात् पूर्वपराया उत्तरेण दक्षिणेन चापक्रान्तं किञ्चिदुन्मण्डलमस्तीति शक्यं कल्पयितुम्। अपमण्डलात्प्रभृति विक्षेपोपदेशात् तदुत्तरतो दक्षिणतश्च स्थितं किञ्चिन्मण्डलमस्तीत्यपि शक्यं कल्पयितुम्। एवमन्यान्यपि गोलपादोक्तान्यर्थजातानि बीजोपदेशवत् सुतरां न्यायपथमधिरोहन्ति। पै मानम् एवम् उक्तम्। यथा-

चतुरधिकं शतमष्टगुणं द्वाषष्टिस्तथा सहस्राणाम्।
अयुतद्वयविष्कम्भस्यासन्नो वृत्तपरिणाहः ॥[1]

मात्रगणनम् त्रिकोणमत्रम् च - त्रिभुजस्य फलशरीरं समदलकोटीभुजार्धसंवर्गः। अयं'सैन्' इति अनुपातम् 'ज्या' इति अकथयत् 'कोसैन्' इति अनुपातम् कोज्या इति च। अयं वर्गाणां घनानां पङ्क्तीनां सङ्कलनाघनम् अगणयत्।

[1] आर्यभटीयम्, गणितपादः श्लोकः १०

$$1^2+2^2+\cdots+n^2=\frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$$

$$1^3+2^3+\cdots+n^3=(1+2+\cdots+n)^2$$

भूभ्रमणम् -यथा नौकायाम् उपविष्स्य पुरुषस्य स्थिरवस्तूनि गच्छन्ति इति भान्ति, तथैव पृथिव्यां जनाः आकाशकीयपिण्डाः चलन्ति इति चिन्तयन्ति। तद्यथा-

अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत्।
अचलानि भानितद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्॥

ग्रहणम् -

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद् भूश्च्छाया तमस्तद्धि।
छादयति शशी सूर्यं शशिनं महती च भूच्छाया॥ ४।३७

अयं ग्रहणं भूच्छायया एव भवति न तु राहुकेतुभ्याम् इति उक्तवान्। भूचक्रपरिधिः - अयं भूचक्रपरिधिः 39,968.0582 कि.मी. इति सम्यक् उक्तवान्।

7. वराहमिहिरः - कश्चित् भारतीयः ज्योतिषी गणितशास्त्रज्ञः च आसीत्। अयम् उज्जयिनीनगरे राज्ञः विक्रमादित्यस्य अस्थाने आसीत्। सिद्धान्तः संहिता होरा चेति ज्योतिश्शास्त्रस्य त्रिषु विभागेषु ग्रन्थान् व्यरचि। वराहमिहिरः एतान् त्रीन् भागान् अपि अधिकृत्य ग्रन्थान् विलिख्य ख्यातः अस्ति। एषः क्रि.श. ६ शतके आसीत् इति परिगण्यते। विक्रमादित्यस्य आस्थाने स्थितेषु नवसु रत्नेषु अन्यतमः आसीत् एषः इत्यपि प्रतिपादयन्ति केचन। एषः अवन्तीनिवासी आसीत्, आदित्यदासः एतस्य पिता आसीत् इति च ज्ञायते। पञ्चसिद्धान्तिका,लघुसंहिता, वाराहीसंहिता, बृहज्जातकम् इत्येते ग्रन्थाः अनेन रचिताः सन्ति। होराशास्त्रे जातकशास्त्रे वा बृहज्जातकं ग्रन्थम्, आधारभूतग्रन्थः अस्ति। बृहज्जातके जातकस्य जन्मकालिकस्थ ग्रहवशात् जातकस्य जीवनस्य शुभाशुभं फलं वक्तुं शक्यम्। वराहमिहिरः पश्चात् यः विद्वांसः होराशास्त्रं रचितवान् तेन प्रायेण वराहमिहिर ग्रन्थं दृष्ट्वा अहं ग्रन्थं रचयामीति उल्लेखः प्राप्यते, इत्यनेन होराशास्त्रेषु बृहज्जातकस्य वैशिष्ट्यं सिद्ध्यति। संहिताग्रन्थेषु बृहत्संहिता सुप्रसिद्धम्। बृहत्संहितायां ४००० श्लोकाः, १०० अध्यायाः च सन्ति। दैवज्ञलक्षणम्, नक्षत्रव्यूहः, वृष्टिः, वास्तुविद्या, अश्वलक्षणं, वज्रपरीक्षा, पाकाध्यायः इत्यादयः, बहवः विषयाः निरूपिताः वर्तन्ते। अतः एषः ग्रन्थः 'लघुविश्वकोषः' इत्येव परिगण्यते। पूर्वकृतीः परिशील्य बृहज्जातकम् ग्रन्थं आचार्यः रचितवान् यतः इतरग्रन्थानाम् उद्धरणम् ग्रन्थेषु उल्लिखितम् वर्तते।

पञ्चसिद्धान्तिकाग्रन्थे एतस्मात् पूर्वकालिकस्य भारतीयज्यौतिषस्य विषयाः सङ्गृहीताः सन्ति। अत्र ग्रहाणां चलनस्य, अक्षांश - रेखांशयोः विषयस्य च निरूपणं विद्यते। ग्रन्थेऽस्मिन् रोमन्खगोलविज्ञानसम्बद्धः, रोमकसिद्धान्तः, अलेग्साण्ड्रियादेशस्थपाल्महोदयेन निरूपितः पौलिशसिद्धान्तश्च अस्ति। जर्मनपण्डितः डा. थीबोमहोदयः ऐदम्प्राथम्येन ग्रन्थस्यास्य सम्पादनं कृत्वा क्रि. श. १८५७ (सप्तपञ्चाशदधिक - अष्टादशशततमे) वर्षे प्राकटयत्। वराहमिहिरस्य

असाधारणं बुद्धिकौशलं भारतीयैः पाश्चात्त्यैश्च सर्वदा स्मर्यते। एतेन प्रतिपादिताः विषयाः अद्यापि विज्ञानक्षेत्रे बहूपकारकाः संशोधनयोग्याश्च सन्ति।

8. **भास्करप्रथमः** - भास्करप्रथमः निषादकुटुम्बे जन्म अलभत। प्रायः ६०० ई. (६०० ई. - ६८० ई.) अयम् सप्तमशताब्द्याः गणितज्ञः आसीत्। सम्भवतः अयम् एव आदौ हिन्दुदशमानव्यवस्थायां सङ्ख्यालेखनम् प्रारब्धवान्। तेन आर्यभट्टस्य ग्रन्थानां भाष्यं लिखित्वा तस्मिन् एव सन्दर्भे ज्या x इत्यस्य तर्कसङ्गतं मूल्यं कथितवान्। तत् मूल्यं तु अद्वितीयम् अतीव विलक्षणं च वर्तते। अयं ६२९ तमे वर्षे आर्यभटीयविषये आर्यभटीयभाष्यम् इति यां टीकां अलिखत् सा च खगोलशास्त्रसम्बद्धप्रथमगणितग्रन्थः संस्कृतगद्येन लिखितं वर्तते। अयं आर्यभटस्य परम्परायाम् महाभास्करीयम्, लघुभास्करीयम् चेति खगोलशास्त्रसम्बद्धग्रन्थद्वयं रचितवान्। महाभास्करीयायाम् अष्ट-अध्यायाः सन्ति। सप्तमे आध्यये १७, १८, १९ तमे श्लोकेषु ज्या x इत्यस्य अनुमानितमूल्यं ज्ञातुं निम्नलिखितसूत्रं दत्तवान्।

$$\sin x \approx \frac{16x(\pi - x)}{5\pi^2 - 4x(\pi - x)}, \qquad (0 \leq x \leq \frac{\pi}{2})$$

तेन आर्यभटेन दत्तं सूत्रमिदम् इति कथितम्। अस्मात् सूत्रात् प्राप्तानां ज्या मूल्यानां सापेक्षिकदोषः १.९% तः न्यूनः भवति। अधिकतमविचलन $\frac{16}{5\pi} - 1 \approx 1.859\%$ यत् $x = 0$ भवति। महाभास्करीयायाः केचन भागाः कालान्तरे अरबीभाषायाम् अनूदिताः अभवन्। उपरि कथिताः श्लोकाः इत्थम् वर्तन्ते-

मख्यादिरहितं कर्म वक्ष्यते तत्समासतः। चक्रार्धांशकसमूहाद्विधोध्या ये भुजांशकाः ॥ १७

तच्छेषगुणिता द्विष्ठाः शोध्याः खाभ्रेषुखाब्धितः। चतुर्थांशेन शेषस्य द्विष्ठमन्त्य फलं हतम् ॥ १८

बाहुकोट्योः फलं कृत्स्नं क्रमोत्क्रमगुणस्य वा। लभ्यते चन्द्रतीक्ष्णांश्वोस्ताराणां वापि तत्त्वतः ॥ १९

9. **ब्रह्मगुप्तः**– ५९८-६६८ महान् गणितज्ञः आसीत्। एतस्य जन्म भिल्लमलपुरे अभवत्। अयं हर्षमहाराजस्य राज्ये वसति स्म। अयं गणितविषये ज्योतिषविषये च बहूनि पुस्तकानि अलिखत्। तदीयः सुप्रसिद्धः ग्रन्थः नाम 'ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः' इति। आचार्य ब्रह्मगुप्तः ग्रन्थमिदं ६२८ तमे वर्षे अलिखत्। अस्मिन् ग्रन्थे २५ अध्यायाः सन्ति। ब्रह्मस्फुटसिद्धान्त ग्रन्थः 628 तमे वर्षे अलिखत्। तेषु द्वादशतमाध्यायाय गणिताचार्य इति नाम प्रदत्तम्। तस्मिन् अङ्कगणितस्य विषये छायागणितस्य विषये च लिखितम् अस्ति। अस्मिन्नेव ग्रन्थे कुट्टकाध्याय इति अपरः अष्टादशः अध्यायोऽपि वर्तते तत्र बीजगणितस्य विषये रेखिकगणितस्य विषये वर्गसमीकरणविषये च समाधानं प्रदत्तम् अस्ति। तस्मिन्नेव त्रिकोणमिति इत्यस्योपरि अपि लिखितम् अस्ति।[1] ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तस्य चत्वारः अध्यायाः मूलतया गणिताय समर्पिताः सन्ति। अस्य द्वादशे अध्याये अङ्कगणितस्य तथा ज्यामितेः समावेशः भवति। अष्टादशस्य अध्यायस्य कुट्टक अर्थात् अनिर्णितानि समीकरणानि। अयम् अनेन नाम्ना गुट्टक इति नामकं गणितं रचितम्। गणितस्य सिद्धान्तानां ज्योतिषशास्त्रे उपयोगः कथं कर्तव्यः इत्यपि तेन प्रतिपादितम्। ब्रह्मगुप्तेन तादृशस्य चतुर्भुजस्य रचना कृता एतस्य

---

[1] हसमुख गज्जर (2013). *ब्रह्मगुप्त.* हेमेन्द्र भोगीलाल. p. 6.

प्रक्रिया च बोधिता तस्मिन् सर्वेषां परिमाणं पूर्णमस्ति। अयं भुजानां दैर्घ्यं, क्षेत्रफलं, बहिर्वृत्तस्य व्यासः, भुजानां प्रक्षेपः, कर्णानां प्रतिच्छेदेन च निर्मितखण्डानां परिमाणमपि पूर्णसङ्ख्यायां मिलति। ततः परं 1707-1783 तमे वर्षे पाश्चात्त्यः गणितशास्त्री आयलर् इत्ययं चक्रियचतुर्भुजस्य प्रक्रियां दर्शितवान्। ब्रह्मगुप्त: मध्यवर्ति परिमाणस्य विषये द्वितीय स्तरस्य अन्तर्वेशन सूत्राणि अयच्छत्।[1] तानि च साम्प्रतं बहु प्रसिद्धानि सन्ति। अयं चतुर्भुजस्य भुजानां क्षेत्रफलं, त्रिभुजस्य क्षेत्रफलं कर्ण इत्यस्य दैर्घ्यं ज्ञातुं सूत्रं प्रदत्तमस्ति। तच्च सूत्रं यथा

कर्णाश्रितभुजघातैव्यमुजायथान्योन्य भाजितं गुणयेत। योगेन भुजप्रति भुजवधयोः कर्णोपदे विषमे॥

यदि a, b, c, d च चक्रियचतुर्भुजस्य भुजाः तर्हि कर्ण 1 =√((ad+bc)/(ab+cd)x(ac+bd)) कर्ण 2 = V((ab+cd)/(ab+bc)×(ac+bd)) एतत् सूत्रं ब्रह्मगुप्तस्य प्रमेय इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति। [2] अर्थ: अनुमानं कुरु ax + bx = c तर्हि / (4ac+b^2-b)/2a साम्प्रतं गणितसूत्रं एतेन सह मिलति। Nx^2+ c = y^2 एतादृशां द्विघातीय अनिर्धार्य समीकरणानां समाधानार्थं ब्रह्मगुप्तेन द्वयोः पूर्वप्रमेययोः उपयोगः कृतः। अयं पूर्वप्रमेयः साम्प्रतम् आयलर्, लाङ्गरेज इति नाम्ना च प्रसिद्धौ अभवताम्। तौ पाश्चात्त्यगणितशास्त्राणां विद्वान्सौ स्तः। [3] ब्रह्मगुप्तेन ज्यामिति इत्यस्य कृते अपि महत्वपूर्णं योगदानं प्रदत्तम्। तेन त्रिभुजक्षेत्रफलस्य चतुर्भुजक्षेत्रफलस्य च ज्ञानाय अपि सूत्रं प्रदत्तम्। तच्च यथा - ब्रह्मगुप्तस्य पूर्णाङ्कचक्रियचतुर्भुजः-

स्थूलफल त्रिचतुर्भुज बाहु प्रतिबाहुयोग दसवात्। भुजयोगार्धचतुष्टय भुजोन घाताम् पदम् सूक्ष्मम्॥

भुजानां योगेन अर्धं चतुर्वारं लिखित्वा भुजां ऋणं करोतु गुणनं कृत्वा वर्गमूलम् अन्विष्यतु। तत् साम्प्रतं डबल्यु सेल् (1617) इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति।[4]ax + b = 0, ax + bx + c = 0 एतत् द्वीघातीय समीकरणं ज्यामितेः समाधानं च प्रदत्तम्। अनेन सर्वप्रथमं गणितस्य बीजगणितस्य च विषये भेदः प्रदर्शितः। गणितस्य क्षेत्रेषु मौलिकप्रदानस्य कारणात् भास्कराचार्येण ब्रह्मगुप्तं गणकचक्रचूडामणिः इति उपाधिः प्रदत्ता। वर्षस्य गणना येन दिवसानां गणना कृता ब्रह्मगुप्तः तादृक् प्रथमः गणितशास्त्री आसीत्।[5] तेन गणनां कृत्वा एकस्मिन् वर्षे 365 दिनानि 6 घण्टाः 15 निमिषानि 19 पलानि च भवन्ति इति घटस्फोटः कृतः।

10. **श्रीधराचार्यः 750** - भारतीयप्रसिद्धगणितशास्त्रज्ञेषु अन्यतमः। स्वर्णयुगे आविष्कृतानां नूतनगणितशास्त्रस्य प्रक्रियादीनाम् उत्तमागतिः न प्राप्तासीत्। अद: कार्यं श्रीधरः स्वकृतिषु अत्यन्तं स्पष्टतया निरूपितवान् अस्ति। श्रीधरस्य जन्म, स्थानादीनां विषये ऐतिहासिकानाम् ऐक्यमत्यं नास्ति इति। "८ शतमाने" अस्य अस्तित्वम् आसीत् इति। श्रीधराचार्यः अङ्कगणितक्षेत्रगणितयोः विषये "पाटीगणितम्", "पाटीसारः" इति द्वे पुस्तके रचितवान्। पाटीसारः नाम्नैव सूच्यते यत् पाटीगणितस्य सारांशः अस्मिन् पुस्तके अस्ति। पाटीसारे पाटीगणितस्य

---

[1] हसमुख गज्जर (2013). ब्रह्मगुप्त. हेमेन्द्र भोगीलाल. p. 14.
[2] *Ibid.,* p. 15.
[3] *Ibid.,* p.16.
[4] *Ibid.,* p. 16.
[5] *Ibid.,* p. 21.

मुख्यनियमाः तथा उदहाणानि च किञ्चित् व्यत्यासेन निरूपितानि सन्ति। केचन विषयाः योजिताः सन्ति। "पाटीगणिते " ९०० श्लोकाः सन्ति। अतः अस्य बृहत् पाटी उत नवशति: इति प्रसिद्धिरपि अस्ति। "पाटीसारे" ३०० श्लोकाः सन्ति। अस्य " त्रिशतिका" इति नामोऽपि अस्ति। वृत्तखण्डस्य क्षेत्रफलाय, गोलस्य घनफलाय च निकटतम मूल्यदानसूत्राणि "त्रिशति" पुस्तके विद्यन्ते। पाटीगणितं विद्यार्थिनाम् एवं सामान्यजनानां कृते बहु उपयोगि अस्ति। छात्रान्, सामान्यजानान् च मनसि निधाय रचितवान् अस्ति। पाटीसारः प्राथमिकस्तरीयग्रन्थः भवति सामान्येभ्यः उपयुक्तः अस्ति। अस्य पुस्तकस्य पाटीसारस्य प्रसिद्धिरपि अस्ति। अस्य कृतयः बहुसरलया भाषया स्पष्टञ्च विद्यन्ते। सामान्यजनाः श्रीधरम्"आदर्शगणितज्ञः" इति परिगणिताः। पाटीगणिते गुणाकारः, भागाकारः, वर्गमूलम्, घनमूलम्, भिन्नराशिः, त्रैराशिकम्, समतलरेखाकृतीनां क्षेत्रफलादिविषयाः सन्ति। अस्मिन् शून्यसहितपरिकर्मभ्यः अष्टौ नियमाः सन्ति। किन्तु शून्यात् भागाकारप्रक्रियां न दर्शितवान् अस्ति। मिश्रकानां गणितं तथा समान्तश्रेढि गुणोत्तरश्रेढीणां फलप्राप्तिविषयस्य नियमाः स्वारस्यकराः सन्ति। अत्र विद्यमानाः नियमाः "आर्या" छन्दसि वर्तन्ते। ax2+bx=c इति समीकरणस्य मूलज्ञानाय नियमम् एकम् निरूपितवान् अस्ति। एवं नियमं प्रप्रथमतया श्रीधरः एव निरूपितवान् अस्ति। अतः "श्रीधरस्य सूत्रम्" इति प्रसिद्धिरपि अस्ति।

11. **लल्लाचार्यः** (720-790 ई.) भारतीयः ज्योतिषी गणितज्ञः च आसीत्। शम्बस्य पौत्रः भट्टत्रिविक्रमस्य च पुत्रः आसीत्। तेन 'शिष्यधीवृद्धिदतन्त्रम्' (शिष्यस्य बुद्धिवर्धनार्थम्) इति पुस्तकं रचितम्। अस्य ग्रन्थस्य निर्माणस्य कारणं कथनावसरे लल्लः स्वं आर्यभटस्य शिष्यः इति वर्णितवान् अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे अयं'अमार्गती' (Perpetual Motion) इत्यस्य कृते प्रथमव्याख्यानकारः अस्ति। अस्य २२ अध्यायाः सन्ति। प्रथमाः १३ अध्यायाः 'गणिताध्याय' इत्यस्य अन्तर्गताः भवन्ति, शेषाः ९ अध्यायाः मिलित्वा 'गोलाध्यायः' इति कथ्यन्ते। इयम् एव लल्लाचार्यस्य खगोलशास्त्रीया कृतिः जीविता वर्तते। आचार्यलल्लः "यदि पृथिवी समतलं तर्हि दूरतः तालसदृशाः उच्छ्रिताः वृक्षाः किमर्थं न दृश्यन्ते" इति आह।

समता यदि विद्यते भुवस्तर वस्तालनिभा बहुच्छायाः। कथमेव न दृष्टिगोचरं नु रहो यान्ति सुदूरसंस्थिताः ॥

(लल्ल सिद्धान्तः)

लल्लः महान् खगोलशास्त्रज्ञः आसीत्। तेन स्वपुस्तके १२यन्त्राणां वर्णनं कृतवान् अस्ति।

गोलो भगणश्चक्रं धनुघटी शंकुशकटकर्तर्यः। पीप्टक पालशलाका द्वादशयन्त्राणि सह यष्टया ॥ [1]

कृतयः - **शिष्यधीवृद्धिदतन्त्रम्।**

ज्योतिषरत्नकोशः - अयं ग्रन्थः ३०० वर्षाणि यावत् भारतस्य प्रसिद्धतमः ज्योतिषग्रन्थः एव असीत्।

अनेन ब्रह्मगुप्तस्य **'खण्डखाद्यक'**इति ग्रन्थस्य या टीका लिखिता सा अनुपलब्धा अस्ति।

12. **गोविन्दस्वामी** (८०० ई. ८६० ई.) गणितज्ञः खगोलशास्त्रज्ञः च आसीत्। अयं भास्करप्रथमस्य महाभास्करिया इति ग्रन्थाय (प्रायः ८३० ई.) भाष्यम् अरचयत्। अस्मिन् भाष्ये स्थानमूल्यानां प्रयोगाय बहूनि

[1] https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-4614-6141-8_251

उदाहरणानि दत्तानि सन्ति। तथा च ज्यासारिणी निर्माणविधिः दत्तो अस्ति।[1]एतस्य एकः ग्रन्थः 'गोविन्दकृतिः' आसीत् यः 'आर्यभटीय' क्रमेण रचितःगणितीयः ग्रन्थः आसीत्। इदानीं तु अप्राप्यम्। शङ्करारायण (869 ई.), उदय दिवाकर (1073 ई.), नीलकण्ठ सोमायाजी च अनेकवारं गोविन्दस्वामी इत्यस्य नामस्य उद्धरणम् अलिखन्।[2]

कृतयः - महाभास्करीयम् - परमेश्वरेण सिद्धान्तदीपिका इति टीका लिखिता अस्ति।

मुहूर्तरत्नम् - परमेश्वरेण मुहूर्तरत्नव्याख्यम् इति टीका लिखिता अस्ति।अद्य द्वितीयक्रमस्य 'न्यूटन - गौस-प्रक्षेपसूत्रम्' इति यत् कथ्यते, तत् मूलतः गोविन्दस्वामिना दत्तम् आसीत्।

13. **वीरसेनः** -बृहज्जातके वीरसेन इत्यस्य नाम वर्तते। तस्मादयं वराहमिहिरस्य पूर्ववर्ती इति ज्ञायते।

14. **महावीरः** (850)- अयं नवमशताब्द्याः भारतस्य प्रसिद्धः ज्योतिषी गणितज्ञः च आसीत्। अयं कलबुर्गी (गुलबर्गा) इति प्रदेशस्य निवासी आसीत्। अयं जैनधर्मस्य अनुयायी आसीत्। अयं क्रमपरिवर्तन-संयोजनस्य (संयोजनविज्ञानस्य) विषये अतीव उल्लेखनीयकार्यं कृतवान् तथा च विश्वे सर्वादौ क्रमपरिवर्तनानां संयोजनानां च सङ्ख्यां ज्ञातुं सामान्यीकृतं सूत्रं प्रस्तुतवान्। अयम् अमोघवर्ष प्रथमः नामकस्य महतः राष्ट्रकूटराज्ञः आश्रये आसीत्। तेन गणितसारसङ्ग्रहः इति गणितीयग्रन्थः रचितः, यस्मिन् बीजगणितस्य ज्यामितेः च अनेके विषयाः चर्चिताः सन्ति। एतस्य एतत् पुस्तकं पबुलुरी मल्लन इत्यनेन तेलुगुभाषायां 'सारसंग्रहगणितम्' इति नाम्ना अनूदितम्।

15. **जयदेवः** प्रायः १००० ई.पू. एकः भारतीयः गणितज्ञः आसीत् यः चक्रीयपद्धतिं (चक्रावलविधिम्) अग्रे विकसितवान्। यत् हरमन हॅन्केल् इत्यनेन "लैग्रान्ज् (१८ शताब्द्याः) पूर्वं सङ्ख्यासिद्धान्ते यत् सर्वोत्तमम् आसीत् तत् " इति उक्तम्। कॉम्बिनेटरिक्स शास्त्रे अपि महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तवान्। जयदेवस्य कृतयः नष्टाः सन्ति। उदय-दिवाकरसुन्दरी (प्रायः १०७३), २० श्लोकः - उद्धरणात् एव अयं ज्ञायते। यो भास्करप्रथमस्य लघु-भास्करीयस्य टीका अस्ति। अनेन ज्ञायते यत् जयदेवः १०७३ तः पूर्वं कदाचित् सम्भवतः १००० ई. आसीत् इति।

16. **पृथूदकः**-अयं प्रसिद्धः दैवज्ञः आसीत्। ८६० तमे वर्षे प्रायः ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तस्य वासनाभाष्यम् इति टीकां रचितवान्। काये इत्यस्य मते अयं टोलेमी इत्यस्य प्रमेयम् अन्विष्टवान्।

17. **हलायुधः** भारते हलायुधेन मेरुप्रस्तार १२०० ई. मध्ये आविष्कृतः।

18. **आर्यभटः**२, 920-1000, -डॉ.सिंहदत्तयोः मतं (History of Hindu Mathematics, भाग२, पृष्ठं ८९) अस्ति यत् एतत् ९५० ई. इत्यस्य समीपे आसीत्, यत् शकलः ८७२ अस्ति। महासिद्धान्तः अस्य कृतिः भवति। आर्यभटद्वितीयः ब्रह्मगुप्तम् अनुवर्तते, यतो ब्रह्मगुप्तेन आर्यभटेन खण्डितानि तथ्यानि आर्यभटीयायां मिलति। न तु महासिद्धान्तात्। महासिद्धान्तात् प्रतीयते यत् ब्रह्मगुप्तेन आर्यभट्टस्य यानि तथ्यानि खण्डितानि आसन्, तानि

[1] *O'Connor, John J.;* Robertson, Edmund F., "Govindasvami", MacTutor History of Mathematics Archive, University of St Andrews

[2] William E. Burns, ed. (2020). Science and Technology in World History. Vol. 1. ABC-CLIO. p. 283. ISBN 9781440871177.

महासिद्धान्ते संशोधितानि सन्ति इति। ब्रह्मगुप्तेन लल्लेन च अयनचलनविषये काऽपि चर्चा न कृता, परन्तु आर्यभट्टद्वितीयेन तस्मिन् विषये बहु चिन्तनं कृतम् अस्ति।

19. **वटेश्वरः**अस्य जन्म ८८० तमे शताब्दे अभवत् १० शताब्दे भारतीयः कश्मीरप्रदेशस्थः गणितज्ञः आसीत्। येन २४ वर्षे वटेश्वर-सिद्धान्तनामकं पुस्तकं रचयित्वा अनेकानि त्रिकोणमितीयपरिचयानि प्रस्तुतानि। वटेश्वरसिद्धान्तः खगोलशास्त्रं प्रयुक्तगणितं च सम्बद्धः ग्रन्थः अस्ति, यस्य रचना ९०४ तमे वर्षे अभवत्।

20. **श्रीपतिः,** 1019-1066 - चिरप्रसिद्धस्यापि लुप्तप्रायस्य सुतरां कुत्राप्यमुद्रितस्य श्रीपतिप्रणीतस्य सिद्धान्तशेखरस्य प्रथमप्रकाशनावसरे प्रकाशयितुमत्र यत्किञ्चिदिदमावेदनं विद्वद्वरेषु नितरामावश्यकम्। इदं विदितमेव मनीषिणां ज्यौतिष्काणां च यत् प्रकृतोऽयं सम्बसराचार्यश्रीपतिप्रणीतः सिद्धान्तशेखरो नाम ज्यौतिषसिद्धान्तग्रन्थः प्राचीनैश्चिरीकृतोऽपि साम्प्रतमनेकैर्ग्रन्थरत्नैः साकं लुप्तप्रायो बभूव। बहुभिरयं श्रीपतिभट्टः इति कथ्यते। अयं भारतवर्षे त्रिस्कन्धज्यौतिषशास्त्रेषु स्वसमयेऽद्वितीयः पण्डित आसीत्। अहो एतादृशस्य ज्यौतिषशास्त्रविदो विदुषः पाटीगणितम्, बीजगणितम्, सिद्धान्तशेखरः आदिकं ग्रन्थजातं विनष्टं, न कुत्राप्युपलभ्यते।" इति।

21. **भास्करद्वितीयः -** भास्कराचार्यः अथवा भास्करद्वितीयः (१११४ – ११८५) अयं प्रसिद्धः गणितज्ञः ज्योतिषी च आसीत्। तेन रचितः मुख्यग्रन्थः सिद्धान्तशिरोमणिः वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे लीलावती, बीजगणितम्, ग्रहगणितं, गोलाध्यायः इति चत्वारः भागाः सन्ति। आधुनिकयुगे पृथिव्याः गुरुत्वाकर्षणशक्तेः (पदार्थानाम् आकर्षणस्य शक्तिः) आविष्कारस्य श्रेयः न्यूटनस्य भवति। परन्तु अत्यल्पाः जनाः जानन्ति यत् भास्कराचार्यः न्यूटनात् बहुशताब्दपूर्वमेव गुरुत्वाकर्षणस्य रहस्यं प्रकाशितवान् आसीत्। भास्कराचार्येण पृथिव्याः गुरुत्वाकर्षणविषये 'सिद्धान्तशिरोमणिः' इत्यस्मिन् ग्रन्थे लिखितवान् यत् 'पृथिवी आकाशद्रव्याणि स्वं प्रति विशेषशक्त्या कर्षति' इति। अयं करणकौतुहलम् इति अन्यत् पुस्तकमपि रचितवान् आसीत्। अयं स्वसमयस्य प्रसिद्धः गणितज्ञः आसीत्।अधोलिखितेषु श्लोकानुसारं सह्याद्रिपर्वतेषु स्थिते विज्जदाविद् इति ग्रामे भास्कराचार्यस्य जन्म अभवत्।

आसीत् सह्यकुलाचलश्रितपुरे त्रैविद्यविद्वज्जने।
नाना सज्जनधाम्नि विज्जलविडे शाण्डिल्यगोत्रो द्विज:॥
श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरो नि:शेषविद्यानिधि:।
साधूनामवधिर्महेश्वरकृती दैवज्ञचूडामणि:॥ (गोलाध्याये प्रश्नाध्यायः, *श्लोक ६१)*

परन्तु विद्वांसः अस्य विज्जलविड्ग्रामस्य प्रामाणिकं भौगोलिकं स्थानं निर्धारयितुं न शक्तवन्तः। डॉ. भौ दाजी (१८२२-१८७४ ई.) इत्यनेन महाराष्ट्रस्य चालिसगांवतः प्रायः १६ कि.मी दूरे स्थिते पाटनग्रामे एकस्मिन् मन्दिरे एकः शिलालेखः आविष्कृतः। शिलालेखानुसारं भास्कराचार्यस्य पितुः नाम महेश्वरभट्टः आसीत्, तस्मात् अयं गणितं, ज्योतिषं, वेदः, काव्यं, व्याकरणम् इत्यादीनां शिक्षां प्राप्तवान्।भास्कराचार्यः गोलाध्यायस्य प्रश्ना ध्यायस्य ५८ श्लोके लिखति - रसगुणपूर्णमही समशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः। रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः॥

शकसंवत् १०३६ तमे वर्षे षड्विंशत् वर्षे सिद्धान्तशिरोमणिम् रचयामास। अतः उपर्युक्तश्लोकात् स्पष्टं भवति यत् भास्कराचार्यः शकसंवत् १०३६ अर्थात् ई. ११४४ तमे वर्षे जातः तथा च अयं शकसंवत् १०७२ अर्थात् ई. ११५० तमे वर्षे ३६ वर्षे लीलावतीम् रचयामास। करण-कुतुहलस्य रचना ६९ वर्षे ११८३ ई. अकरोत्। १९७९ तमे वर्षे जूनमासस्य ७ दिनाङ्के प्रक्षेपितस्य उपग्रहस्य भास्कर - १, १९८१ तमस्य वर्षस्य नवम्बर्-मासस्य २० दिनाङ्के प्रक्षेपितस्य प्रथमस्य द्वितीयस्य च उपग्रहस्य भास्कर - २ इति नामकरणं भारतेन प्राचीनवैज्ञानिकपरम्परायाः अग्रे प्रसारयितुम् गणितज्ञस्य भास्कराचार्यस्य नामकरणेन कृतम्। ११५० तमे वर्षे अयं सिद्धान्तशिरोमणिः इति पुस्तकं संस्कृतश्लोकेषु चतुर्विभागेषु रचितवान्, ते यथा -

- गणिताध्यायः / लीलावती।
- बीजगणिताध्यायः।
- ग्रहगणिताध्यायः
- गोलाध्यायः।

एतेषु प्रथमद्वयं स्वतन्त्रग्रन्थम्, अन्तिमद्वयं "***सिद्धान्तशिरोमणिः***" इति नाम्ना प्रसिद्धम्।एतदतिरिक्तं करणकुतूहलं वासनाभाष्यं च (सिद्धान्तशिरोमणिभाष्यम्) भास्करविवाहपाटलं च इति लघुज्योतिषग्रन्थद्वयं तेन लिखितम् अस्ति। भारतीयज्योतिषशास्त्रं सम्यक्तया सिद्धान्तशिरोमणितः एव ज्ञातुं शक्यते।

बीजगणिते भास्करः ब्रह्मगुप्तं गुरुं मन्यते स्म।अयं बीजगणितीयसमीकरणानां समाधानार्थं चक्रवालस्य पद्धतिम् अन्विष्टवान्। षड्शताब्दपश्चात् गेलोइस्, यूलर, लैग्रान्ज् इत्यादयः यूरोपीयगणितज्ञाः एतां पद्धतिं पुनः आविष्कृत्य 'विलोमचक्रीयम्'(इनवर्स साइक्लिक')इति जानान्ति स्म। सर्वप्रथमम्अयं गणितीयक्रियाणां प्रयोगम् अपरिमेयराशीनां प्रयोगं कृतवान्। गणितशास्त्रे एतस्य उत्तमं योगदानं चक्रीयपद्धत्या आविष्कृतानां अनिर्धारितरेखीयद्विघातसमीकरणानां सामान्यसमाधानम् अस्ति। भास्कराचार्यस्य पुस्तकस्य अन्यासु नवीनतासु त्रिप्रश्नाधिकारस्य नवीनाः प्रथाः, उदयन्तकालस्य स्पष्टव्याख्या इत्यादयः सन्ति। भास्कराचार्यस्य अपि अनन्तस्य, गणितस्य केषाञ्चन सूत्राणां च ज्ञानम् आसीत्। एतान् अतिरिच्य सः कस्यचित् कार्यस्य भेदस्य नामकरणं "क्षणिकगतिः" इति कृत्वा तत् सिद्धं कृतवान्।

d (ज्या q) = (कोटिज्या q) . dq बिम्बार्धस्य कोटिज्या गुणास्त्रिज्याहारः फलं दोर्ज्यायोरन्तरम्।

त्रिकोणमिति -गोलाध्याये ज्योत्पत्ति भागे निम्नलिखितश्लोकेषु sin(अ+ख) = sin अ cos ख + cos अ sin ख इत्यस्य वर्णनम् अस्ति।

चपयोरिष्टयोर्दोर्ज्ये मिथक: कोटिज्यकहते।
त्रिज्य भक्त तयोरैक्यं स्याचपैक्यस्य दोर्ज्यक॥ २१ ॥[1]
चपन्तरस्य जीव स्यात तयोरन्तरसम्मिता॥ २१ १ / २॥[2]

[1] Addition and Subtraction Theorems for the Sine and Cosine in Medieval India Archived 2018-05-03 at the Wayback Machine (राधा चरण गुप्त ; BIT राँची)

[2] Mathematical Achievements of Pre-modern Indian Mathematicians ; पृष्ट ५३१ Archived 2018-05-03 at the Wayback Machine (By T. K. Puttaswamy)

कैलकुल्स - भास्कराचार्यः न्यूटन-लाबनीजयोः पञ्चषड्ढतवर्षपूर्वं गणितस्य महत्त्वपूर्णं कार्यं कृतवान् आसीत्। चलन-कलन (differential calculus) खगोल - ब्रह्मगुप्तस्य खगोलशास्त्रस्य प्रतिरूपं (७ शताब्दी) अनुसृत्य भास्कराचार्यः अनेकासां खगोलीयमात्राणां निर्दुष्टं मूल्यं दत्तवान्। यथा - पृथिव्या सूर्यं परितः परिभ्रमितुं यः समयः गृहीतः सः ३६५.२५८८ दिवसाः इति कथितवान्, यत् आधुनिककाले ३६५.२५६३६ दिवसाः इति मन्यते। भास्करा-चार्यस्य सिद्धान्तशिरोमणिः द्वयोः भागयोः विभक्तः इति गणयितुं शक्यते – प्रथमः भागः सैद्धान्तिकखगोलशास्त्रस्य विषये अस्ति, द्वितीयः भागः गोले विषये अस्ति (द्रष्टव्यम् गोलाध्यायम्)।

22. **सङ्गमग्रामस्य माधवः** (१३५० ई. – १४२५ ई.)तमे शताब्दे केरलस्य प्रसिद्धः गणितज्ञः - खगोलशास्त्रज्ञः आसीत्। अयं भारतस्य केरलराज्यस्य कोचीनमण्डलस्य समीपे एरन्नालककुलम् इति नगरस्य निवासी आसीत्।सः केरल-खगोलशास्त्र-गणित-विद्यायाःसंस्थापकः इति मन्यते।अयं सर्वादौ अनन्तश्रेणीनां सन्निकर्षं विकसितवान्, यत् "सीमापरिवर्तनम् अनन्ततां प्रति नेतुं प्राचीनगणितस्य अनन्तपद्धत्याः परं निर्णायकं सोपानम्" इति उच्यते।[1]एतस्य आविष्कारेण अधुना गणितीयविश्लेषणम् (मैथेमैटिकल एनालिसि) इति प्रसिद्धः शाखा अभवत्।माधवः अनन्तश्रृङ्खला, कलन (कैलकुलस), त्रिकोणमिति, ज्यामिति, बीजगणितम् इत्यादीनाम् अध्ययने माधव: विशिष्टं योगदानं दत्तवान्। सः मध्ययुगीनकालस्य महान् गणितज्ञ-खगोलशास्त्रज्ञः आसीत्।माधवस्य उत्तरवर्ती उल्लेखः परवर्तीगणितज्ञानाम् कृतिषु विशेषतः नीलकण्ठ सोमयाजी इत्यस्य तन्त्रसंग्रहे (प्राय: १५०० ई. स.) अनेक sinθ, arctanθ च समाविष्टानाम् अनन्तश्रृङ्खलानां विस्ताररूपेण उल्लेखितः अस्ति षोडशशताब्द्याः महाज्ञानायनग्रन्थे π इत्यस्य अनेकासाम् श्रृङ्खलाव्युत्पत्तीनां स्रोतः इति माधवेन उद्धृतम् अस्ति। मलयालमभाषायां लिखिते ज्येष्ठदेवस्य युक्तिभाषायां (साधरणम् १५३०[५]) एताः श्रृङ्खलाः १/(१+x २) इत्यादीनां बहुपदानां कृते टेलरश्रृङ्खलायाः विस्ताररूपेण प्रमाणरूपेण प्रस्तुताः सन्ति, यत्र x = tan θइत्यादयः प्रस्तुताः सन्ति।सम्भवतः ज्येष्ठदेवस्य शिष्येण शंकरवारियरेन रचिता युक्ति-दीपिका (तन्त्रसङ्ग्रहभाष्यम् इति अपि ज्ञायते), sin θ, cos θ, arctan θ च कृते श्रृङ्खलाविस्तारस्य प्रारूपं प्रस्तौति। क्षेत्रस्य त्रिज्यायाः दीर्घतायाः च केचन उत्पादाः अपि सन्ति, येषां अधिका: संस्करणाः युक्तिभाषायाम् अपि दृश्यन्ते।

$$r\theta = \frac{r\sin\theta}{\cos\theta} - (1/3)\,r\,\frac{(\sin\theta)^3}{(\cos\theta)^3} + (1/5)\,r\,\frac{(\sin\theta)^5}{(\cos\theta)^5} - (1/7)\,r\,\frac{(\sin\theta)^7}{(\cos\theta)^7} + \ldots$$

नीलकण्ठसोमयाजीपरमेश्वरस्य पुत्रस्य दामोदरस्य (साधारणतया १४००–१५००ईस्वी) शिष्यः आसीत्। ज्येष्ठदेवः नीलकण्ठस्य शिष्यः आसीत्। अच्युत पिषारडीयःत्रिक्कन्तियूरतः आसीत्, एतस्य उल्लेखः ज्येष्ठदेवस्य शिष्यः इति वर्तते।वैय्याकरणज्ञः मेल्पथुरनारायणभट्टथिरी अच्युतस्य शिष्यःआसीत्।एवम् श्रेष्ठगणितसम्प्रदायः अद्यापि प्रवर्तते। अस्य अध्ययनम् अध्यापनम् निरन्तरतया प्रवर्तेत इति आशासे।

[1] C T Rajagopal and M S Rangachari (1978). "On an untapped source of medieval Keralese Mathematics". *Archive for History of Exact Sciences*. 18 (2): 89–102

23. **वटषेरी परमेश्वरनम्बूदिरी** (१३८० – १४६० ई.) केरलगणितविद्यायाः अभ्यासकः महान् गणितज्ञः खगोलशास्त्रज्ञः च आसीत्।

- भट्टदीपिका - आर्यभटीयस्य टीका।
- कर्मदीपिका – महाभास्करीयटीका।
- परमेश्वरी – लघुभास्करिया टीका।
- विवरणम् – सूर्यसिद्धान्तलीलावतीभाष्यम्।
- दिग्गणितम् - दृष्टिव्यवस्थायाः वर्णनम् (१४३१ तमे वर्षे रचितम्)।
- गोलदीपिका – गोलाकारज्यामितिः खगोलशास्त्रं च (१४४३ तमे वर्षे रचितम्)।
- वाक्यकरणम् - अनेकासां खगोलीयसारणीनां गणनाविधयः दत्ताः सन्ति।
- सिद्धान्तदीपिका - गोविन्दस्वामिनः महाभास्करीभाष्यटीका।
- ग्रहणमण्डनम् - ग्रहणस्य गणना (१५ जुलै १४११)।
- ग्रहव्याख्यादिपिका - ग्रहणसिद्धान्तस्य तर्कसङ्गतव्याख्य

परमेश्वरः विश्वस्य प्रथमः गणितज्ञः अस्ति यः प्रथमवारं एतस्य वृत्तस्य त्रिज्याम् अवदत् यस्य अन्तः चक्रीयचतुर्भुजस्य पार्श्वाः दत्ताः सन्ति।

$$R=\sqrt{\frac{(ab+cd)(ac+bd)(ad+bc)}{(a+b+c-d)(b+c+d-a)(c+d+a-b)(d+a+b-c)}}.$$

एतदेव सूत्रं ल्हुइलियर् इत्यनेन ३५० वर्षाणाम् अनन्तरं १७८२ तमे वर्षे प्रकाशितम्।

24. **नीलकण्ठसोमयाजि**, 1444तः-1545 पर्यन्तम् आसीत्। अस्य कृतयः - तन्त्रसंग्रह (१५०१), आर्यभटीय-भाष्य, ग्रहपरीक्षाक्रमः, गोलसारः, सिद्धान्तदर्पणम् चन्द्रछायागणितम्, सिद्धान्तदर्पणव्याख्या, चन्द्रछायागणितव्याख्या, सुन्दराजा-प्रश्नोत्तर, ग्रहणादि-ग्रन्थः, ज्योतिर्मीमांसा च।[1]

25. **महेन्द्रसूरी (1450ईस्वी)** - महेन्द्रदयाशङ्करसूरी १४ शताब्द्याः जैन खगोलशास्त्रज्ञः आसीत्। अयं'यन्त्रराज' इतिसंस्कृतग्रन्थम् अरचयत्, यः सर्वादौ (ASTROLABE) सम्बद्धः ग्रन्थः अस्ति। अयं मदनसूरेः शिष्यः आसीत्। एतस्य पितुः नाम दयाशङ्करः मातुः नाम विमला आसीत्।

26. **शङ्करवारियर्** - (१५०० - १५६० ई.) अयं केरलीयगणितपद्धतेः अभ्यासकः आसीत्। एतस्य परिवारः आधुनातन ओट्टपालमस्य समीपे त्रिकुटवेली इत्यत्र शिवमन्दिरे कार्यरतः आसीत्। शङ्करवारियरः मुख्यतया नीलकण्ठ-सोमायाजीतः, ज्येष्ठदेवाच्च गणितस्य शिक्षां प्राप्तवन्तः। शङ्करस्य अन्ये आचार्याः नेत्रनारायणः (नीलकान्तसोमया-जिनस्य गुरुः) चित्रभानुः च आसन्। अस्य कृतयः -

- युक्तिदीपिका : काव्यरूपस्य तन्त्रसङ्ग्रहस्य टीका, युक्तिभाषायाः आधारे लिखितः।
- लघुविवृति : गद्यरूपे तन्त्रसङ्ग्रहस्य लघ्वी टीका।

[1] https://web.archive.org/web/20160910221433/https://books.google.co.in/books?id=TGYxXjZXIGwC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false

- क्रियाक्रमकरी : भास्करद्वितीयस्य लीलावती दीर्घ गद्यरूपे टीका।
- १५२९ एकः खगोलशास्त्रीयटीकाग्रन्थस्य रचना अभवत्।
- १५५४ शततमे खगोलशास्त्रस्य पुस्तिकायाः रचना अभवत्।

27. **ज्येष्ठदेवः, (**1500-1610 ईस्वी) - अयं सङ्गमग्रामस्य माधवेन (१३५० – १४२५ ईस्वी) स्थापिते केरलगणितविद्यायाः अभ्यासकः आसीत्। युक्तिभाषा एतस्य प्रसिद्धः ग्रन्थः यः नीलकण्ठसोमयाजीविरचितः तन्त्रसंग्रहस्य मलयालमभाषायां टीका अस्ति। युक्तिभाषायां ज्येष्ठदेवेन तन्त्रसंग्रहे दत्तानां गणितीयवाक्यानां सम्पूर्णं प्रमाणं दत्त्वा तेषाम् औचित्यविषये लिखितम् अस्ति। युक्तिभाषायां वर्णितविषयान् विचार्य अनेके विद्वांसः *'कैलकुलस् इत्यस्य प्रथमःग्रन्थः'* इति आमनन्ति।

28. **अच्युतपिषाराडि** १५५०-१६२१ - अयं ज्येष्ठदेवस्य शिष्यः, केरलगणितपद्धतेः मुख्यगणितज्ञः च आसीत्। मेलपट्टूरनारायणभट्टतिरि नारायणीयं प्रति यत् योगदानं कृतवान् तदर्थम्अयं विशेषतया प्रसिद्धः अस्ति। कृतयः - स्फुटनिर्णयतन्त्रम्, उपरागक्रियाक्रमम् (ग्रहस्फुटगणना तथा ग्रहण आदितः सम्बन्धितः ज्योतिषग्रन्थः; १५९३ ई), करणोत्तमम् (दृग्गणितस्य ग्रन्थः), जातकाभरणम्, होरासारोच्चयम् (श्रीपतिपद्धतेः सङ्क्षेपः), होरासारोच्चयस्य परिभाषा, वेण्वारोहव्याख्या, प्रवेशकम्, छायाष्टकम् राशिगोलस्फुटानीतिः, गोलदीपिका (एकः प्रामाणिकः गणितशास्त्रः ग्रन्थः)।

29. **मुनीश्वरः** (1650) - अस्य द्वितीयं नाम 'विश्वरूप' अस्ति। रङ्गनाथः दैवज्ञस्य पुत्रः आसीत्। सूर्यसिद्धान्तविषये रङ्गनाथस्य 'सौरभाष्य' इति पुस्तकं महत्त्वम् आवहति। आचार्यः मुनीश्वरपरम्परातः ज्योतिविद्यायाः पूर्णतत्त्वज्ञः आसीत्। १६४६ तमे वर्षे मुनिश्वरः सूर्यसिद्धान्तस्य भगणानाम् आधारेण 'सिद्धान्तसार्वभौम्' इति ज्योतिषसिद्धान्तविषये पुस्तकं रचितवान्। अस्य ग्रन्थस्य भाष्यं स्वयम् 'स्वाशयप्रकाशिनी' इति नाम्ना अयं एव लिखितवान्।

कृतयः -

- लीलावत्याः टीका
- पाटीसारः - स्वतन्त्रग्रन्थः
- मारीचिः- भास्कराचार्यकृतसिद्धान्तशिरोमण्याः टीका

30. **जगन्नाथसम्राटः** - पण्डितजगन्नाथसम्राटः (१६५२-१७४४ ई) प्रसिद्धः खगोलविदः एवं गणितज्ञःआसन्। अयं आमेरस्य द्वितीयमहाराजस्य जयसिंहस्य दरबारस्य आदरणीयः वैज्ञानिकः आसीत्।एतस्य साहाय्येन एव जयपुरे अधोलिखितानि यन्त्राणि निर्मितानि अभवन्। सम्राटयन्त्रम् (लघु), नाडी-वलय-यन्त्रम्, कांति-वृत्त-यन्त्रम्, यन्त्रराजम्, दक्षिणोदक-भित्ति-यन्त्र, उन्नतांश-यन्त्र, जयप्रकाश-यन्त्रम्, सम्राट-यन्त्र (दीर्घ), षष्टांशयन्त्रम्, कपालीवलययन्त्रम्, राशिवलययन्त्रम्, चक्रयन्त्रम्, रामयन्त्रम्, दिगंशयन्त्र आदि।

कृतयः -

- रेखागणितः - यूक्लिड 'द एलिमेन्ट्स' इत्यस्य अनुवादः।

(नासिर अल-दीन अल-तुसी द्वारा 'द एलिमेंट्स' तः अरबी अनुवादतः)

- **सिद्धान्तसारकौस्तुभः** - Almagest अरबीरूपस्य अनुवादः।
- **सिद्धान्तसम्राटः** - astrolabe आदि खगोलीयन्त्राणाम् अनुवादः।
- **यन्त्रप्रकारः** - astrolabe आदि खगोलीय यंत्राणाम् अनुवादः।

31. **मेलपुतुर् नारायण भट्टथिरी** (१५५९-१६३२ ई) अयं गणितज्ञःअच्युतपिषरड्याः तृतीयः शिष्यः आसीत्। अयं गणितज्ञः व्याकरणशास्त्रज्ञः आसीत्। 'प्रक्रिया सर्वस्वम्' इति अस्य सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णा कृतिः वर्तते। अयं ग्रन्थः सूत्रात्मकरूपेण पाणिनेः अष्टाध्यायी इत्यस्य व्याख्यां करोति। अस्य 'नारायणीयम्' इति कृतिः सर्वाधिकप्रसिद्धा वर्तते। अस्मिन् गुरुपवनपुरेशस्य (कृष्णस्य) स्तुतिःवर्तते। सम्प्रति अपि गुरुवायुर् मन्दिरे पठ्यते।

सारांशः - भारतीयगणितपरम्परा तेषां योगदानम् एकस्मिन् पत्रे वा ग्रन्थे लेखितुम् अशक्यम्। तथापि यथा पक्षी पश्यति तद्वत् स्वल्पमात्रस्य परिचयप्रदानस्य आयसो विहितः। अस्मिन् विचारे अधिकाधिकम् अध्ययनम् भवतु इति आशास्महे।

<u>सहायकग्रन्थाः</u>

1. ओझा, रायबहादुर पं. गौरीशंकर हीराचन्द, 1988, भारतीय प्राचीन लिपिमाला,मुंशीराम मनोहरलाल, नई दिल्ली।
2. झा, डॉ. नरेश (सम्पा.), 2014, याज्ञवल्क्य शिक्षा, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी।
3. पाण्डेय, पं. राजबली, 1978, भारतीय पुरालिपि, लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद।
4. विकीपीडिया
5. अन्तर्जालम्
6. भारतीयज्यौतिष – नेमीचन्द्रशास्त्री जी
7. भारतीयज्यौतिशशास्त्रेतिहासः - चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी।

Author's Detail

Address: सहायक-आचार्यः
सर्कार संस्कृतकलालयः
पूर्णवेदपुरी

****

वेदस्य अपौरुषेयत्वं नित्यत्वञ्च इति विचारः

Vēdasya Apauruṣēyatvaṁ Nityatvañca Iti Vicāraḥ

Dr. Nepal Das

शोधसारः

वेदमूलकं भारतवर्षः। अस्यैव वेदस्य विषये विद्वत्सु मतभेदाः वर्तन्ते यत् वेदः अपौरुषेयं पौरुषेयं वा, किञ्च वेदः नित्यः उत अनित्यः। परम्परायां वेदस्तु नित्यः अपौरुषेयञ्च। अस्य कर्ता कोऽपि नास्ति अपि तु ऋषयः द्रष्टारः। दर्शनभेदे वेदविषये तेषां कोऽभिप्राय इत्यत्र सामान्यतया विचार्यते।

कुञ्चिशब्दाः – वेदः, अपौरुषेयं, नित्यम्, उपनिषत्, परमेश्वरः, ब्रह्म इति।

****

भारतस्य भारतीयाणां वा मूलं वेदः। वेदोक्तानां मतानां मन्त्राणां वा प्रामाण्यमद्यावधि न कोऽपि प्रत्यपादयत्। वेदस्य अपौरुषेयत्वविषये नित्यता विषये च द्विधा परम्परा लोके विद्यते। उभयोः युक्तयः मतानि वा यथोपयुक्तानि। अतः अस्मिन् विषये प्राचीनकालात् मतपार्थक्यं विद्वत्सु विद्यते।

वेदस्य अपौरुषेयत्वं वेदस्य नित्यत्वञ्च इति द्वौ विषयौ परस्परसम्बन्धयुतौ। यत् पुरुषेण सृष्टं तत्पौरुषेयं, यत् पौरुषेयं तदनित्यम्, आदिमत्वात्, उत्पत्तिमत्वाद्वा। जन्यपदार्थः रचितपदार्थः कदापि अनादि भवितुं नार्हति। अपौरुषेयमपि भवितुं नार्हति। तद्भवति अनित्यं पौरुषेयञ्च।

नैयैयिकाः वेदप्रामाण्यवादित्वेऽपि वेदस्य अपौरुषेयत्वं नित्यत्वञ्च नाङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मते वेदाः परमपुरुषस्य रचना। स एव परमेश्वरः, तज्जन्यः वेदोऽपि पौरुषेयः, कालिदासादिविरचितः ग्रन्थवदनित्यः।

वेदस्य अपौरुषेयत्वं मीमांसकाः वेदान्तिनश्च अङ्गीकुर्वन्ति। मनुष्यः अपूर्णः, तस्य ज्ञानं परिमितं, तदर्थं तज्जन्यं रचनायां वाक्ये वा भ्रमः, प्रमादः, विप्रलिप्सा, इन्द्रियस्य च अपूर्णता इति चत्वारः दोषाः दृश्यन्ते। वेदे दोषाः न सन्ति, अतः वेदः न पुरुषनिर्मितः। सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः पूर्णस्य परमेश्वरस्य सकाशादेव तादृशस्य प्रज्ञायाः प्रकाशः सम्भवति। परमेश्वरोऽपि न वेदस्य रचयिता। सूर्यात् सूर्यप्रकाशवत् वेदः परमेश्वरात् स्वयं प्रकाशितः। बृहदारण्यकोपनिषदि उक्तः - "**अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदेतत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः**" इति। निःश्वासप्रश्वासः यथा स्वाभाविकं कर्म, न चेष्टाकृतः, तथैव वेदः परमेश्वरस्य चेष्टाकृतो बुद्धिकल्पितो वा नास्ति। परमेश्वरस्य प्रज्ञानमेव वेदः। अत्र ज्ञातृज्ञानयोः अभेदस्सम्बन्धः। प्रतिकल्पे परमेश्वरो वेदं स्मरति। ब्रह्मापि वेदस्य न कर्ता अपि तु स्मर्ता।

पराशरसंहितायामुवादः - "**न कश्चित् वेदकर्तास्ति वेदस्मर्ता चतुर्मुखः**",[1] अर्थात् वेदस्य कर्ता कोऽपि नास्ति चतुर्मुखब्रह्मा वेदस्य स्मर्ता मात्रम्।

'ब्रह्माद्याः ऋषयः सर्वे स्मारका न तु कारकाः' इति। ब्रह्माद्यामन्त्रद्रष्टाऋषिपर्यन्तं सर्वे वेदस्य स्मरणकर्ता, न तु रचयिता। परमेश्वरः प्रत्येकस्मिन् कल्पे नित्यविद्यमानस्य वेदस्य ज्ञानं ब्रह्मणे प्रयच्छति। तदेव ऊचे - "**यो ब्रह्मानं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै**" इति। वेदो नित्यो वर्तमानश्च, प्रतिकल्पे ब्रह्मा वेदस्य पुनरावृत्तिं करोति। युगान्ते प्रलयकाले वेदः परब्रह्मणि अभिन्नरूपेण तिष्ठति किञ्च कल्पारम्भे ऋषयः तपस्यया वेदं अप्राप्नुवन्। उच्यते-

"युगान्ते अन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भूवा।।" इति।

अतः ऋषिः शब्दस्य अर्थः यास्काचार्येण निरुक्ते उक्तं मन्त्रद्रष्टा, न तु मन्त्रकर्ता। ऋषिशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रसङ्गे यास्क उवादः - "**अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भू अभ्यानर्षत् तदृषयोऽभवन्**" इति। अर्थात् तपस्यारतानामृषिणां सविधे वेदः गमनमकरोत्। ऋष्-धातोः गमनार्थे अपि प्रयोगः दृश्यते। अनेन वेदवाक्येन वेदस्य उत्पत्तिराहित्यमपौरुषेयत्वं च प्रतिपाद्यते। वेदभाष्यकारः सायणाचार्यः वेदस्य अपौरुषेयत्वं स्वीकरोति। भाष्यरचनायाः प्रारम्भे श्लोकमिमं कथयति –

"यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्।।" इति।

अर्थात् यस्मात् चतुर्वेदात् निखिलं जगदुत्पद्यते, चत्वारः वेदाः यस्य निश्वासस्वरूपाः, एवं च ये सर्वविद्यायाः आधारस्वरूपाः तान् महेश्वरान् अहं नेमे। वेदः महेश्वरस्य निःश्वासस्वरूपः इति वर्णयित्वा सायणाचार्यः वेदस्य अपौरुषेयत्वं प्रतिपादयति। परमेश्वरः वेदस्य आधारः न तु रचयिता। नित्यसिद्धं वेदं परमेश्वरः प्रतिकल्पे स्मरति।

परमेश्वरः वेदस्य रचयिता इति कथनेन द्वौ दोषौ आपततः। प्रथमम्, वेदस्य अनित्यत्वापत्तिः। द्वितीयम्, परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे हानिः। सर्वज्ञत्वे हानिः कथमिति चेदुच्यते – यदा कस्यचित् काव्यस्य रचना क्रियते तदा श्लोकस्य प्रथमं निर्माणं यदा भवति ततः पूर्वं तत् अज्ञातमासीत्, किन्तु परमेश्वरः सर्वज्ञः, अतः कदापि कोऽपि विषयः तेषां सविधे अज्ञातः आसीत् इति वक्तुं न शक्यते। कदाचित् परमेश्वरः वेदं रचितवान् इति स्वीकारे सति सृष्टेः पूर्वं वेदः अज्ञातः आसीत् इति आपतति, यन्न युक्तम्। अतः वेदः नित्यः, तस्य रचयिता च न परमेश्वरः इति सिद्धति। कल्पभेदेऽपि तस्य वेदस्य रूपभेदो न भवति। पूर्वकल्पवत् यथायथं वेदस्य स्मरणं परस्मिन्कल्पे क्रियते।

यत्पुरुषनिर्मितं तदुत्पत्तेः प्राक् तस्य अस्तित्वं न तिष्ठति। प्रतिकल्पे वेदस्य स्मरणमिति कथितं न तु प्रथममुच्चारणम्, पूर्वकल्पस्य सजातीयोच्चारणत्वात्। अतः वेदः न पौरषेयम्। पौरुषेयरचनायाः आदिरन्तश्च विद्यते। किन्तु वेदस्य अन्तः नास्ति।

---

[1] पराशरसंहिता 1.20

वेदान्तदर्शनस्य पूर्वमीमासायाः च मतम् - पूर्वमीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं साधयति किन्तु परमेश्वरेण वेदस्य उत्पत्तिस्थानमिति न प्रतिपादितम्। वेदान्तदर्शने ब्रह्म परमात्मा वेदस्य आधारः। ब्रह्मसूत्रे "शास्त्रयोनित्वात्"[1] इति सूत्रे ब्रह्म वेदस्य योनिः कारणमिति उक्तम्। अस्य सूत्रस्य भाष्ये भाष्यकारशङ्कराचार्येण उच्यते - **"न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः सम्भवोऽस्ति"**[2] इति। अर्थात् सर्वज्ञकल्पस्य वेदस्य उत्पत्तिः ब्रह्म विना अन्यत्र भवितुं नार्हति। शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणे उक्तमस्ति यत् "ब्रह्म एव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याम्"[3] इति। किञ्च "**तमनुत्रयो वेदा असृजन्त**"[4] इति। वैशेषिकदर्शने वेदमीश्वरवचनत्वेन स्वीक्रियते।

वेदान्तपूर्वमीमांसा उभयत्र वेदस्य प्रामाण्यमपौरुषेयत्वञ्च प्रतिपाद्यते किन्तु वेदस्य नित्यता विषये उभयोः भेदः अस्ति। पूर्वमीमासायां शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिष्ठितं भवति। न्यायदर्शनस्य शब्दः अनित्यः इति मतं खण्डयित्वा जैमिनिः शब्दस्य नित्यत्वं प्रमाणयति। शब्दनित्यत्वप्रतिपादिते सति वेदस्यापि नित्यत्वं प्रतिपन्नो भवति। वेदान्तमते नित्यत्वं द्विविधम् एकं कूटस्थनित्यत्वम्, अपरञ्च प्रवाहनित्यत्वम्। कूटस्थः अर्थात् सर्वदा एकरूपः निर्विकारः। वेदान्ते केवलं परब्रह्मणः कूटस्थनित्यता स्वीक्रियते। ब्रह्म भिन्नः सर्वमनित्यमिति वेदान्तसिद्धान्तः। यस्य आविर्भावः तिरोभावो वा विद्यते सः प्रवाहनित्यः। एतेषां प्रतिकल्पे उत्पत्तिः, कल्पान्ते च लयो भवति, अतः प्रवाहनित्यः। वेदस्यापि प्रलयकाले परमेश्वरे लीनो भवति, पुनः प्रतिकल्पस्यारम्भे सः परमेश्वरः वेदं स्मरति। एतदर्थं वेदस्य कूटस्थनित्यता वेदान्ते न स्वीक्रियते, अपि तु प्रवाहनित्यता स्वीक्रियते। वेदस्य प्रवाहनित्यताविषये "**अतएव च नित्यत्वम्**"[5] इति वेदान्तसूत्रे प्रतिपाद्यते। अत्र श्रुतिः - "**वाचा विरूपनित्यया**", स्मृतिश्च - "**अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भूवा**" इति। पूर्वमीमासायां तु जगतः नित्यत्वं प्रतिपाद्यते, अतः प्रवाहनित्यताप्रसङ्गः नास्त्येव। वेदस्य कूटस्थनित्यता पारमार्थिकनित्यता वा पूर्वमीमांसायां स्वीक्रियते।

सांख्यदर्शनस्य मतम् - सांख्यदर्शने वेदः नित्यः इति नाङ्गीक्रियते, किन्तु वेदस्य अपौरुषेयत्वमङ्गीक्रियते। वेदः ऋषिना दृष्टः, न रचितः। अतः अपौरुषेयः। वेदस्य कर्तारूपः पुरुषः नास्ति। श्रुतिः - **"न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्य अभावात्"**[6] इति। वेदः श्रुतिषु स्मृतिषु च यत्र यत्र नित्यः इति श्रूयते सांख्यमते तस्य अर्थः गुरुशिष्यपरम्परायाः अविच्छिन्नः प्रवाहः। परमेश्वर इव नास्ति वेदस्य कूटस्थनित्यता, सूक्तभेदे ऋषिभेदात्। अतः ऋषेः पूर्वं तस्य वेदमन्त्रस्य अस्तित्वं नासीत्। अतः वेदस्य प्रवाहनित्यता स्वीक्रियते न तु कूटस्थनित्यता।

---

[1] ब्रह्मसूत्रम् 1.1.3

[2] ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् – 1.1.3

[3] शु.य.वे.श.ब्रा. – 6.1.1.4

[4] कृ.य.वे.तै.ब्रा. – 2.3.10.1

[5] ब्र.सू. – 1.3.29

[6] सांख्यसूत्रम् – 5.46

व्याकरणस्य मतम्(पतञ्जलिः) - पतञ्जलिमहाभाष्ये वेदस्य नित्यता इत्यस्मिन् विषये आलोच्यते। पाणिनिना रचितं सूत्रं - *"तेन प्रोक्तम्"* इति सूत्रे भाष्ये महर्षिपतञ्जलिना वेदस्य नित्यता विषये उच्यते। तेषामिदमभिमतं यत् वेदस्य नित्यता विचारप्रसङ्गे वेदस्य शब्दार्थौः विचारः करणीयः। वेदस्य अर्थः नित्यः किन्तु शब्दराशिः वर्णानुपूर्वी वा अनित्या। "**अथो नित्यः, या तु असौ वर्णानुपूर्वी सा अनित्या**" इति। प्रतिकल्पे महाप्रलये वेदाक्षरस्य विनाशो भवति। प्रतिकल्पे ऋषयो वेदं स्मरन्ति। तेन वर्णस्य नाशेऽपि अर्थस्य नित्यता तिष्ठति। वर्णानुपूर्वीभेदकारणात् वेदस्य शाखाभेदः उत्पद्यते। अतः पातञ्जलमते वेदः शब्ददृष्ट्या अनित्यः, अर्थदृष्ट्या नित्यः।

न्यायदर्शनस्य मतम् - न्यायदर्शने वेदस्य शब्दस्य वा नित्यता नैव स्वीक्रियते। वेदस्य अनादि-अनन्त-कूटस्थनित्यता न्यायदर्शने न स्वीक्रियते अपि तु प्रवाहनित्यता स्वीक्रियते। "मन्त्रायुर्वेदवच्च तत्प्रामाण्यम् आप्तप्रामाण्यात्" इति न्यायदर्शनस्य सूत्रस्यास्य भाष्ये वात्स्यायणेन प्रोक्तम् - "मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यास-प्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम्" इति। अर्थात् अतीतभविष्ये, प्रलये, कल्पे वेदस्य यः सम्प्रदायक्रमस्य अभ्यासः प्रयोगश्च अविच्छिन्नरूपेण प्रचलति सैव वेदस्य नित्यता। सा एव प्रवाहनित्यता।

सायणाचार्यस्य मतम् - भाष्यकारः सायणाचार्यः वेदस्य अनाद्यनन्त-एकरूपत्वं नाङ्गीकरोति। ते कथयन्ति वेदस्य नित्यता एककल्पकालस्थायी। प्रतिकल्पे वेदः अभिव्यक्तो भवति, प्रलये च परमेश्वरे विलीनो भवति। प्रवाहनित्यता वेदस्य इति चतुर्वेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य अभिमतम्।

उपसंहारः – अत एव पूर्वमीमांसा, वेदान्तः, सांख्यानां मते वेदः अपौरुषेयः, न्यायमते पौरुषेयः। वेदस्य कूटस्थनित्यता केवलं पूर्वमीमांसकाः स्वीकुर्वन्ति। व्याकरणदर्शने पतञ्जलिना वेदस्य अर्थ नित्यः, शब्दराशिश्च अनित्यः इति उच्यते। स्मृतिषु पुराणादिशास्त्रेषु च वेदः नित्यः इति उद्घोष्यते। वेदान्तसांख्यन्यायदर्शनेषु ब्रह्म परमेश्वरो वा वेदस्य कारणत्वेन स्वीक्रियते, पूर्वमीमांसायां तथा न स्वीक्रियते। जैमिनिना शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिपाद्यते। तेषां मते वेदस्य नित्यता शब्दस्य नित्यताजनकः। शब्दः नित्यः अतः वेदः नित्य इति।

<u>सहायकग्रन्थाः</u>

4. (सङ्कलित), श. प. (2007). *सांख्यकारिका.* कोलकाता: पश्चिमवङ्ग राच्य पुस्तकपर्षत्.
5. भट्टः, अ. (2001). *तर्कसंग्रहः.* चौखम्बसंस्कृत सीरीज. वाराणसी
6. वसु, ड. य. (1957). *वेदेर परिचय(Begali).* कोलकाता: फर्मा के एल मुखोपाध्याय
7. शङ्कराचार्यः. (2002). *कठोपनिषद्भाष्यम्.* गोरखपुर: गीताप्रेस.
8. शङ्कराचार्यः. (2002). *तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्.* गोरखपुर: गीताप्रेस

<u>Author's Detail</u>
Address: Asst. Professor, Dept. of Vedanta
Central Sanskrit University
Ekalavya Campus, Lembuchera,
West Tripura, 799210

****

संस्कृत साहित्य में बाल लेखनोपक्रम – समग्रपर्यालोचन

Samkṛta Sāhitya Meṃ Bāla Lekhanopakrama – Samagraparyālocana

Prof. Dr. Vatsala

Abstract

The history of children's literature is perhaps as ancient as the history of human development. The origin and development of children's literature has been passed down from generation to generation by the elders of the family through fables and folktales. There is no clear mention of this in the history texts of ancient Sanskrit literature that when did the tradition of children's writing begin in Sanskrit literature. Books like Panchatantra and Hitopadesh etc. are considered to be the origin of story literature. The stories contained in it are suitable for children; hence some scholars believe that children's literature originated from these texts. Children's songs were widely used in films. These songs became very popular and were sung to children in every home with the vocal voices of mothers. Keeping in mind the mental level of a child aged between five or six years to sixteen years, more literature will be counted in the category of children's literature which has been written. By adopting stories from our religious and mythological texts, children's stories in Hindi language became popular in every home. Therefore, we can say that the rich tradition of children's literature in Hindi developed through the stories contained in our religious scriptures. The tradition of children's writing in Sanskrit literature started in the middle of the twentieth century and this stream continues to flow continuously in the twenty-first century. Writers have published many children's books; an attempt has been made to mention them in this research paper. Along with this, details of some children's magazines and e-magazines have also been cited. In conclusion, this research paper presents a critical look at the overall aspects of children's literature.

Keywords - children's literature, Religious story, historical story, magical and adventure story, folk and legend, social story.

[शोधसार

बाल साहित्य का इतिहास शायद उतना ही प्राचीन है जितना मानव के विकास का इतिहास। बाल साहित्य का उद्भव व विकास दंतकथाओं व लोककथाओं के माध्यम से घर के बुजुर्गों के द्वारा पीढ़ी दर पीढ़ी श्रुति - परंपरा से हस्तांतरित होता रहा है। संस्कृत साहित्य में बाल लेखन की परंपरा का प्रारंभ कब से हुआ? इसका स्पष्ट उल्लेख प्राचीन संस्कृत साहित्य के इतिहास ग्रंथों में नहीं मिलता है। पंचतंत्र व हितोपदेश आदि पुस्तकों से कथा साहित्य का उत्स माना जाता है। इसमें निबद्ध कथाएं बालोपयोगी हैं इसलिए कुछ विद्वान इन ग्रंथों से ही बाल साहित्य का उद्भव मानते हैं। बालगीतों का चलन बहुलता से फिल्मों में हुआ। ये गीत बहुत चर्चित हुए और घर-घर में माताओं के मुखारविंदों से बच्चों के लिए गाये गये। बाल साहित्य की श्रेणी में और साहित्य को परिगणित किया जायेगा जो पाँच या छ: वर्ष से

लेकर सोलह वर्ष तक आयु के बच्चे के मानसिक स्तर को ध्यान में रखकर लिखा गया हो। हमारे धार्मिक व पौराणिक ग्रंथों से कथाओं को गृहीत कर हिंदी भाषा में घर-घर में बालकथायें प्रचलित हुई। अतः हम कह सकते हैं कि हिंदी में बाल - साहित्य की समृद्ध परंपरा का विकास हमारे धर्मग्रंथों में निबद्ध कथाओं के माध्यम से हुआ। संस्कृत वाङ्मय में बाल लेखन की परंपरा का उपक्रम बीसवीं सदी के मध्य से आरंभ हुआ और इक्कीसवीं शताब्दी में यह धारा अविरल प्रवाहमान है। साहित्यकारों ने अनेक बाल पुस्तकों का प्रणयन किया है जिनका नामोल्लेख करने का प्रयास इस शोधपत्र में किया गया है। इसके साथ ही कुछ बाल- पत्रिकाओं व ई - पत्रिकाओं का भी विवरण दिया किया गया है। निष्कर्षतः इस शोधपत्र में बाल साहित्य के समग्र पहलुओं पर पर्यालोचनात्मक दृष्टि डाली गयी है।]

कुञ्चीशब्दः - धार्मिक कथा, ऐतिहासिक कथा, तिलस्मी व ऐय्यारी कहानी, लोक व दंतकथा, सामाजिक कथा।

****

संस्कृत साहित्य में बाल साहित्य और बाल लेखन की परंपरा के उपक्रम और उपसंहार से पूर्व बाल साहित्य और बाल लेखन की पृष्ठभूमि, उसके इतिहास तथा आरंभ के पौर्वापर्य पर प्रकाश डालना समीचीन होगा। बाल साहित्य का इतिहास शायद उतना ही प्राचीन है जितना मानव के विकास का इतिहास। संस्कृत साहित्य में बाल साहित्य लेखन का आरंभ कब से हुआ?, इसकी सीमा रेखा का निर्धारण प्राचीन संस्कृत साहित्य के इतिहास ग्रंथों में नहीं किया गया है। ना ही संस्कृत साहित्य के ऐतिहासिक सुप्रसिद्ध ग्रंथों में बाल साहित्य का कहीं उल्लेख प्राप्त होता है।

परंपरागत संस्कृत साहित्य पर व्यापक दृष्टिपात करने से यह ज्ञात होता है कि प्राचीन संस्कृत वाङ्मय बाल काव्य साहित्य से रिक्त तो नहीं कहा जा सकता है किंतु ईषत्स्पृष्ट अवश्य रहा है। पौरस्त्य साहित्य की तुलना में पश्चवर्ती साहित्य में बाल लेखन की परंपरा समृद्ध हुई है। संस्कृत साहित्य में वात्सल्य रस से पूर्ण बाल वर्णन के अनेक सुंदर प्रसंग प्राप्त होते हैं। रामायण में राम के बाल स्वरूप की कथा, लव-कुश की कथा, महाभारत में कौरव-पांडव तथा अभिमन्यु आदि का वर्णन मिलता है। महाकवि कालिदास ने 'कुमारसंभव'[1] महाकाव्य में कुमार कार्तिकेय की बाललीलाओं का तथा 'रघुवंश'[2] महाकाव्य में रघु की बाल सुलभ क्रीडाओं का अभिराम चित्रण किया है। प्राचीन साहित्य में वात्सल्य रस पूर्ण वर्णन तो उपलब्ध होता है किंतु बाल साहित्य का समृद्ध एवं परिनिष्ठित स्वरूप परिलक्षित नहीं होता है।

मानव के विकास के साथ ही शनैः - शनैः बाल साहित्य का उद्भव दंतकथाओं व लोककथाओं के माध्यम से घर के बुजुर्गों दादा-दादी, नाना-नानी, माता-पिता द्वारा बच्चों को लोरी से लेकर प्रभाती गाकर सुनाने के रूप में एक कंठ से अन्य कंठ तक सुर की सुरम्य स्वरलहरियों के माध्यम से हस्तांतरित होता रहा है। बालगीत व कथायें बालकों को एकाग्र (दत्तचित्त) करने के उद्देश्य से, समय के सदुपयोग की दृष्टि से, ज्ञान के अभिवर्द्धनार्थ, परियों ,भूत-प्रेतों, रामायण,

---

[1] कुमारसम्भवम् -11/42-49

[2] रघुवंशम्-3/24-26

महाभारत, पुराणादि की कहानियों को सुनाने की परंपरा के द्वारा विकास के सोपान पर आरुढ़ हुआ। वृद्धजन द्वारा बाल्यावस्था में बच्चों को स्मरण करायी गयी किञ्चित् कविताओं की वानगी देखिए-

1. **लाठी लेकर भालू आया छम छम छम छम**

   ढोल बजाता मेंढक आया ढम ढम ढम ढम

   मेंढक ने ली मीठी तान और गधे ने गाया गाना - द्वारिका प्रसाद माहेश्वरी

2. **चूँ चूँ करती आयी चिड़ियाँ दाल का दाना लायी चिड़ियाँ**

   मोर भी आया कौवा भी आया चूहा भी आया बंदर भी आया

   खौं, खौं, खौं, खौं, खौं[1]

एक समय में उपर्युक्त कविताएं बड़ी लोकप्रिय थी। हमारे देश में संयुक्त परिवार की प्रथा थी। संयुक्त परिवार में ग्रीष्मावकाश व अन्य धार्मिक आयोजनों में होने वाले अवकाश के दिनों में जब बच्चे एक साथ परिवार में एकत्र होते थे तब घर में पितामह-पितामही, मातामह-मातामही, पितरौ द्वारा नाना प्रकार की कहानियों को सुनाने की परिपाटी (चलन) थी। इन कहानियों को कई भागों में वर्गीकृत किया जा सकता है :-

1. **धार्मिक कथाएं** - रामायण, महाभारत और पुराणों से संबंधित कहानियां यथा- राम-सीता, लव-कुश, रावण, कुंभकरण, शूर्पणखा, कौरव-पांडव, कर्ण, दधीचि, ध्रुव, बुद्ध, नचिकेता, देवी-देवताओं दानवों से संबंधित कहानियां।
2. **ऐतिहासिक कथाएं-** ऐतिहासिक महापुरुषों यथा- वीर शिवाजी, महाराणा प्रताप, झांसी की रानी, चंद्रशेखर आजाद, भगतसिंह, पन्ना धाय, देशभक्त वीर सपूतों, अकबर-बीरबल आदि की कहानियाँ।
3. **तिलस्मी व ऐय्यारी कहानियाँ-** जासूसी कहानियाँ, समुद्री यात्राओं, व्यापार तथा व्यापारियों आदि से संबंधित कहानियाँ।
4. **लोक व दंतकथाएं-** राजा-रानी, परियों, पशु-पक्षियों से संबंधित कथाएँ।
5. **सामाजिक कथाएँ-** सौतेली माँ, सौतेले बाप, सौतेले बच्चों व भाइयों से संबंधित कथाएँ, सामाजिक उत्सव, पर्व, मेले की कहानियाँ ।

लोककथाएँ और बाल साहित्य दोनों ही एक दूसरे के पूरक हैं। लोककथाओं व दंतकथाओं के रूप में बाल साहित्य का विपुल भंडार है जो पीढ़ी दर पीढ़ी श्रुति परंपरा से हस्तांतरित होता चला आ रहा है। इन कथाओं के माध्यम से बच्चों में जिज्ञासा, कल्पना, संवेदना, देशप्रेम, त्याग, शौर्य, अनुराग आदि की भावना व गुणों का विकास होता है। इन कथाओं का उद्देश्य बालकों को नीति व आदर्श की शिक्षा देना था। प्राचीन काल में आधुनिक युग की भांति घरों में टेलीविजन या अन्य सूचना संप्रसारण के साधन नहीं थे। केवल रेडियो के माध्यम से कहानियाँ प्रसारित की जाती थी। बालगीतों के प्रसारण व श्रवण का रेडियो एक सुलभ साधन था। फिल्म जगत में 60-70 के दशक में कुछ बाल गाने

[1] अंतर्जाल

बड़े ही लोकप्रिय थे और घर में माताओं द्वारा बच्चों को खाना खिलाते और शयन कराते वक्त प्राय: गाकर सुनाए जाते थे। कतिपय गीत पंक्तियाँ अवलोकनीय हैं :-

1. **चन्दामामा आरे आवा पारे आवा**
   नदियाँ किनारे आवा, सोना के कटोरिया में दूध भात
   लै आवा, बबुआ के मुँहवा में घुटूँ – फिल्म-भौजी[4]
2. **चन्दामामा दूर के, पुए पकाए बूर के, आप खाये थाली में,**
   मुन्ने को दे प्याली में, प्याली गयी टूट मुन्ना गया रूठ – फिल्म-वचन
3. **दादी अम्मा दादी अम्मा मान जाओ, छोड़ो जी ये गुस्सा जरा हँस के दिखाओ – फिल्म-घराना[4]**
4. **नानी तेरी मोरनी को मोर ले गये, बाकि जो बचे थे काले चोर ले गये**
5. **तितली उडी, उड जो चली, फूलों ने कहा,**
   आ जा मेरे पास, तितली कही, मैं चली आकाश – फिल्म-सूरज[1]

रेडियो पर फिल्मों में फिल्माए गए ये गाने तत्कालीन समय में बहुत ही लोकप्रिय व कर्णप्रिय थे और बच्चों को बहलाने व फुसलाने के साधन थे। अधुना फिल्मी गीतों का संस्कृत रूपांतरण किया जा रहा है अतः इन फिल्मी गीतों (बालगीतों) का भी संस्कृत भाषा में लिप्यान्तरण किया जाना चाहिए।

इस प्रकार बालगीत व बाल कहानियाँ हमारी पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना में अभिव्याप्त होते हुए साहित्यिक चेतना के पटल पर प्रसृत हुई हैं।

संस्कृत में बाल साहित्य लेखन की परम्परा का सूत्रपात बीसवीं शताब्दी के मध्य से प्रारम्भ हुआ और इक्कीसवीं शताब्दी के आरम्भ से गतिमान हुआ है। इससे पूर्व संस्कृत साहित्य में बाल साहित्य का लेखन उपलब्ध नहीं होता है। जो विशेषकर बच्चों को केंद्रित करके लिखा गया हों। बाल साहित्य लेखन सम्प्रति संस्कृत साहित्य में उन्मीलन व उन्नयन काल में अवस्थित है, ऐसा कहा जा सकता है। चूँकि बाल साहित्य के पहले बाल शब्द सम्पृक्त है अत: बाल शब्द साभिप्राय है और साहित्य का विशेषण है। इसलिये इसके अभिप्राय के सम्यग्तया परिशीलन के लिये 'बाल' शब्द की पक्षधरता पर विमर्श आवश्यक है।

हमारी संस्कृति में मनुष्य जीवन को चार अवस्थाओं में विभाजित किया गया है:- बाल्यावस्था, युवावस्था, प्रौढ़ावस्था और वृद्धावस्था। इसी प्रकार बाल शिक्षा मनोविज्ञान में बाल विकास की चार अवस्थाओं का निर्धारण किया गया है:- शैशवावस्था- 0-5, बाल्यावस्था- 5 या 6 से 12 वर्ष, किशोरावस्था या युवावस्था- 12 से 18 या 19 वर्ष, प्रौढ़ावस्था- 19 से 35 वर्ष। शिक्षा मनोविज्ञान के अनुसार बाल्यावस्था 12 वर्ष तक मानी गयी है।

'वाचस्पत्यम्'[2] में बाल अवस्था को इस प्रकार निरूपित किया गया है:-

---

[1] अंतर्जाल

[2] वाचस्पत्यम्- षष्ठोभाग- पृष्ठ-4570

'बाल आषोडशाद्वर्षात्' (सोलह वर्ष के अवधि तक का बालक)

'षोडशवर्षावधिवयस्के च' – त्रिरत्नकोश

(सोलह वर्ष की अवधि के आयु वाले में भी बाल शब्द का प्रयोग समझा जाता है।)

'ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते' – सुश्रुत संहिता

(सोलह वर्ष से कम उम्र वाला व्यक्ति बालक समझा जाता है।)

उपर्युक्त उद्धरण 'बाल' शब्द का प्रत्यायक है। अतएव सोलह वर्ष की आयु के बालक को बाल्यावस्था के अन्तर्गत परिगणित किया जायेगा तथा जो साहित्य इस आयु विशेषानुसार लिखा जाये उसे बाल साहित्य कहा जायेगा। बाल्यावस्था जीवन का अनोखाकाल होता है। इस अवस्था में बालक का विकास बडी तीव्र गति से होता है। पारिवारिक, सामाजिक, राजनैतिक परिस्थितियों का अत्यधिक प्रभाव बालक के ऊपर पड़ता है। इस अवस्था में सीखने की प्रवृत्ति बडी तीव्र होती है। इस आयु में बालकों में अधिगम की प्रवृत्ति अनुकरण पर आधृत होती है। काव्यशास्त्र में संकेतग्रह के उपाय में लोकव्यवहार (आवापोद्वाप) की जिस प्रक्रिया का उल्लेख किया गया है वह पद्धति भी अनुकरण पर ही आधृत है। अनुकरणात्मक प्रवृत्ति से अधिगम की प्रक्रिया सुगम व सहज होती है। यही कारण है कि इस कालावधि में वह जो कुछ अधीत करता है या जो उसे अध्यापित कराया जाता है, वे समग्र विषय उसके मानस पटल पर अमिट अंकित हो जाते हैं।

बाल साहित्य के अंतर्गत उसी साहित्य को सम्मिलित करना उपादेय होगा जो पाँच या छ: वर्ष के लेकर सोलह वर्ष तक आयु के बच्चों के मानसिक स्तर को ध्यान में रखते हुए रचित किया गया हो। इस अवस्था में बच्चों में जिज्ञासा (कौतूहल) की प्रवृत्ति, एकाग्रता (तन्मयता) का प्राबल्य, रचनात्मकता तथा मानसिक क्षमता में वृद्धि के साथ ही विचारों की प्रचुरता विद्यमान होती है। इन प्रवृत्तियों को ध्यान में रखकर जो कविताएँ या कहानियाँ लेखनीबद्ध की जाती है, वे बालकों और इन गुणों के विकास करने के साथ ही उसके मस्तिष्क का विरेचन भी करती है। ऐसे गुणोपेत साहित्य को बाल साहित्य कहेंगे।

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर बाल साहित्य को स्वमन्तव्यानुसार इस प्रकार परिभाषित कर सकते हैं- 'जो साहित्य बालकों की आयु के अनुसार उनके मानसिक स्तर को ध्यान में रखकर लिखा जाये, जो कलेवर में लघुकाय हो, भाषा-शैली सरल-सहज हो, जो बालकों को बोधगम्य होने में सुगम व सार्थक होने के साथ शिक्षाप्रद हो। कभी-कभी कहानियों व कविताओं को चित्रों के माध्यम से लेखनीबद्ध किया जाये जो रोचक तथा बालकों को दत्तचित्त करने में सक्षम हो।' बाल साहित्यान्तर्गत कविताएँ व कहानियाँ ही प्रमुख है किन्तु आधुनिक युग में लघु नाटक भी बालकों के लिये प्रणीत किये जा रहे हैं।

कतिपय साहित्यकार संस्कृत साहित्य में बाल लेखन की परम्परा का प्रादुर्भाव पंचतंत्र व हितोपदेश से मानते हैं क्योंकि ये कथायें राजाओं के मूर्ख राजपुत्रों को नैतिक व आदर्श परक शिक्षा प्रदान करने के उद्देश्य से प्रणीत की गयी थी। इसी प्रकार वेतालपंचविंशतिका, सिंहासनद्वात्रिंशिका, शुकसप्तति, जातक आदि की कथायें भी है। इन्हीं कथाओं को

कथा साहित्य की उत्पत्ति का उत्स माना जाता है। इन कथाओं को बाल साहित्य के अन्तर्गत गृहीत किया जाये अथवा नहीं यह एक अलग विषय है किन्तु ये कथायें बालमनोविज्ञान की दृष्टि से लिखी गयी प्रतीत होती है। बालकथा की पृष्ठभूमि में संस्कृत साहित्य के महनीय धार्मिक ग्रंथों रामायण व महाभारत का भी विपुल योगदान है। धार्मिक व पौराणिक लघु कथायें हमारे धर्मग्रंथों से गृहीतकर हिन्दी भाषा के माध्यम से गृह-गृह में बच्चों को सुनायी जाती थी। लेकिन इन कहानियों का लेखन संस्कृत भाषा में नहीं था लार्ड मैकाले ने 1835ई. में संस्कृत के स्थान पर अंग्रेजी को राजभाषा का स्थान दे दिया। संस्कृत लोक व्यवहार की भाषा नहीं थी। यही कारण है कि हिंदी में बाल साहित्य के समृद्ध परंपरा का विकास व सूत्रपात संस्कृत साहित्य के धार्मिक पुस्तकों में निबद्ध कथाओं से हुआ। हिंदी बाल साहित्य में भी बच्चों को दी जाने वाली सीख ही उपलब्ध होती है। आधुनिक हिंदी के निर्माता भारतेंदु ने बाललेखन के अभिवर्द्धन हेतु 1882 में 'बालदर्पण' नामक पत्रिका का प्रकाशन किया था। हिंदी साहित्य बाल साहित्य में मौलिक, सामयिक तथा उद्देश्यपूर्ण लेखन का विधिवत आरंभ बीसवीं शताब्दी के दूसरे दशक से देखने को मिलता है। लल्ली प्रसाद पांडे के संपादन में 'बालसखा' (1917) पत्रिका 53 वर्षों तक प्रकाशित होती रही। बालहंस , बालभारती, चंदामामा, चंपक, नंदन, पराग आदि मासिक बाल-पत्रिकाएं हिंदी साहित्य में प्रकाशित हुई। चंदामामा (1947), नंदन (1964), चंपक (1968) आज भी प्रकाशित हो रही है जबकि शेष कालकवलित हो गयी। हिंदी में बाल साहित्य पर लिखने वाले साहित्यकारों की लंबी सूची है, स्थालीपुलकन्याय से कतिपय नामावलियाँ इस प्रकार है:- सोहनलाल द्विवेदी, राजकुमार वर्मा, मैथिलीशरण गुप्त, रामनरेश त्रिपाठी, मुंशी प्रेमचंद, सुभद्रा कुमारी चौहान, द्वारिका प्रसाद माहेश्वरी, श्याम नारायण पांडेय, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, कमलेश्वर, बाबू गुलाबराय, अयोध्या सिंह उपाध्याय हरिऔध, महादेवी वर्मा आदि। इन कवियों का समय सामाजिक जनजागरण तथा स्वतंत्र आंदोलन का था। अतः इस कालखंड में लिखित बाल साहित्य में स्वाभाविक रूप से आदर्शपरक, नीतिपरक तथा देशप्रेम की भावना से ओतप्रोत रचनाओं की ही अधिकता थी। कतिपय कवितांश अवलोकनीय है:-

1. **रण बीच चौकड़ी भर भर कर चेतक बन गया निराला था**
   राणा प्रताप के घोड़े से पड़ गया हवा का पाला था- श्याम नारायण पाण्डेय[6]
2. **बुन्देले हरबोलो के मुँह हमने सुनी कहानी थी**
   खूब लड़ी मर्दानी वह तो झाँसीवाली
   रानी थी- सुभद्रा कुमारी चौहान[1][6]
3. **उठो लाल अब आँखें खोलो,**
   पानी लायी हूँ मुँह धो लो – अयोध्यासिंह उपाध्याय हरिऔध[6]
4. **हटकर बैठा चाँद एक दिन माता से यह बोला**
   सिलवा दो माँ मुझे ऊन का मोटा एक झिंगोला- रामधारी सिंह दिनकर

---

[1] अंतर्जाल

बाल साहित्य की चर्चा हो और रवीन्द्रनाथ टैगोर के नाम का उल्लेख न हो ऐसा नही हो सकता है । बंगला में रवीन्द्रनाथ टैगोर का बालसाहित्य काफी समृद्ध है। उनका साहित्य कविता व कहानी दो भागों में प्रकाशित है। उनके द्वारा रचित 'काबुली वाला' कहानी तत्कालीन समय में बहुत लोकप्रिय हुई थी जैसे प्रेमचंद की 'ईदगाह'।

उपर्युक्त तथ्यों से ज्ञात होता है कि हमारे देश में बाल साहित्य की परम्परा बहुत समृद्ध रही है। बालकों के चारित्रिक व मानसिक विकास में इस साहित्य का महत्त्वपूर्ण योगदान है। संस्कृत साहित्य में भी बाल साहित्य की परंपरा का सृजन हुआ है और इक्कीसवीं सदी में सृजनक्रम अविच्छिन्न गतिमान है। बल्कि हम कह सकते हैं कि बीसवीं शताब्दी के मध्य से बालोपयोगी साहित्य लिखने का उपक्रम हुआ और इक्कीसवीं शताब्दी में यह लेखन प्रगति के पाथेय पर आरुढ है। बीसवीं शताब्दी में बाल साहित्य लेखन के जनक के रूप में वासुदेव द्विवेदी शास्त्री का नाम अग्रगण्य है। वे 1947 से लेकर जीवनपर्यन्त 2004 तक संस्कृत के प्रचार-प्रसार में सन्नद्ध रहे। उनके द्वारा प्रणीत बालसाहित्य संस्कृत साहित्य के लिए अद्वितीय उपायन है। उनके द्वारा लिखित बालसाहित्य बाल सुलभ मनोभावों के विविध इंद्रधनुषी रंगों से निर्मित है। जिनका उद्देश्य केवल मनोरंजन मात्र तक सीमित नहीं है अपितु नैतिक और संस्कृत शिक्षा के प्रसार के प्रयोजन की सिद्धि करना भी है। उन्होंने बालकों को सरल-तरल पद्धति से संस्कृत भाषा को अधिगम कराने हेतु अल्पाकार पुस्तकों की रचना की है, जिनका विवरण निम्नवत् है:-

1. बाल कवितावलि (दो भाग)
2. बाल संस्कृतम् (हँसते हँसते संस्कृत)
3. बाल शब्दकोश
4. बाल निबन्धमाला
5. बाल नाटकम्
6. बालविनोदमाला
7. बालसुभाषितम्
8. वर्णमाला गीतावलि
9. सुगमधातुरूप गीतावलि
10. सुगमशब्दरूप गीतावलि
11. दीपमालिका

द्विवेदी जी के द्वारा रचित बाल रचना का निदर्शन द्रष्टव्य है:-

1- निपतति जम्बूः टप् टप्। बालः खादति गप् गप्

2- गन्त्री गच्छति। गन्त्री गच्छति। अग्रे गच्छति । पृष्ठे गच्छति। उच्चैः गच्छति। नीचैः गच्छति - बालकवितावलि प्रथम भाग[1]

3- सर् सर् सर् वहति समीरो झन झन झञ्झवातः।

घहर घहर वर्षति घनमाला टप् टप् बिन्दुनिपातः।। - बालकवितावलि द्वितीय भाग[7]

संस्कृत साहित्य में बाल साहित्य प्रणेता और प्रमुख बाल साहित्यकारों का संक्षिप्त विवरण निम्नवत है:-

[1] संस्कृतसेवासाधना, सम्पादक- डाधर्मदत्तचतुर्वेदी- पृष्ठसंख्या-442,443

1-श्रीधरभास्कर वर्णेकर[1]- वात्सल्य रसायनम्- इसका दूसरा नाम श्रीकृष्ण बाललीला शतकम् भी दिया गया है । इसमें श्रीकृष्ण की बाल लीलाओं का चित्रण करने वाले 104 पद्यों में कृष्ण भक्ति की अभिव्यंजना कवि ने की है।

2-श्रीगणेश गंगाराम पेंढाकर[2]- शिशुलीलावधम्

3-श्री भि. वेलणकर[3] (i) बालकथानिकुञ्ज: (कथासंग्रह), रामसंस्कृत सुधानिधि, मुम्बई 1989. (ii) बालगीतं रामचरितम् (रूपकम्), देववाणी मंदिरम्, इन्दिरा निवास, अ. गो मार्ग, मुम्बई 1982. (iii) बालगीतं- रामसुधानिधि सांस्कृतिक निधि:, गिरगाँव, मुम्बई 1977. (iv) कथासार: - श्री.भि. वेलणकर, सम्पादित, देववाणी मंदिर, इन्दिरा निवास, अवन्तिका बाई गोखले मार्ग, बाम्बे 1983. (v) नाट्यकथासार: - श्री.भि. वेलणकर, सम्पादित, देववाणी मंदिर, इन्दिरा निवास, अवन्तिका बाई गोखले मार्ग, बम्बई

4-आगेटि परीक्षित शर्मा[4]- परीक्षितन्नाटकचक्रम्- 27 छोटे-बड़े नाटक हैं। इसका प्रकाशन 1983 में हुआ है।

5-दिगम्बर महापात्र[5]-(i) रङ्गरुचिरम् – बाल मनोविज्ञान पर 44 कविताएँ। (ii) ललितवङ्गम्

6-ओमप्रकाश ठाकुर[6]- (i) इन्द्रधनु: - इसमें बालोचित गीत है। 1993 में में इसका प्रकाशन हुआ है। गीत की वानगी देखिये:-

मूषक! धाव मूषक धाव

त्वामेषोऽहं गृह्णामि

क्षुधा बाधते मां तीव्रा

त्वामत्तुम् अभिवांछामि

(ii) ईसपकथानिकुञ्जम्[7]- 111 लघुकथायें हैं, 2007 में प्रकाशित है, 2012 में साहित्य अकादमी के 'बालपुरस्कार' से पुरस्कृत है। (iii) कथामंदाकिनी - ओमप्रकाश ठाकुर, अलका श्रीवास्तव, उत्तर-प्रदेश संस्कृत संस्थान, 1998. (iv) तेनालिकथाकौतुकम् - डी. 757 सरस्वती बिहार, दिल्ली 2005.

7- भास्कराचार्य त्रिपाठी[8]- अजाशती-कथाकाव्य-इसी काव्य पर डा.वी. राघवन् ने त्रिपाठी को 'बालकवि' की उपाधि दी थी।

---

[1] संस्कृतवाङ्मयकाबृहद्इतिहास- सप्तमखण्डआधुनिकसंस्कृतसाहित्यकाइतिहास- पृष्ठसंख्या- 169

[2] तत्रैव- पृष्ठसंख्या-129

[3] तत्रैव- पृष्ठसंख्या-492,496,323

[4] तत्रैव- पृष्ठसंख्या- 113, 423

[5] तत्रैव- पृष्ठसंख्या- 231, इंटरनेट (अंतर्जाल)

[6] तत्रैव- पृष्ठसंख्या- 360

[7] अंतर्जाल

[8] संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास- सप्तम खण्ड आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास- पृष्ठसंख्या-341

8- वीरभद्रमिश्र[1] वीरभद्रमिश्र का सम्पूर्ण कृतित्व महाराजदीन पाण्डेय के सम्पादकत्व में सन् 2017 में राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली द्वारा सम्पादित व प्रकाशित गया है। ग्रंथ का नाम 'वीरभद्र-रचनावली' है। ग्रंथ के प्रथम भाग खण्ड- एक में तीन भाग कविताओं का है। जिसके तीसरे भाग में बाल कविताओं को संगृहीत किया गया है। इसमें चौतीस (34) कविताएँ हैं। कतिपय बाल कविता संदर्शनीय है:-

1-ईदं मीढं	**2- एकं द्वे**
दधि मधु लीढं	**कार्यं कुर्वे।**
जलस्य वृष्टि:	**त्रीणि चत्वारि**
दीर्घा: यष्टि:	**आनय वारि।**
वने विहार:	**पञ्च षट्**
सुखस्य सार:	**कराभ्यां फट्।**
हरितं शष्पं	**सप्त अष्ट**
फुल्लं पुष्पं	**वदनं मृष्ट।**
आजो यातो दिल्लीनगरं	**नव दश**
सप्तकंसिका आनीता:	**गेहं विश।**
एका भग्ना ठं ठं ठं	
को वा खेले चौर: त्वं	**(वीरभद्र रचनावली)**

9-इच्छाराम द्विवेदी 'प्रणव'[2]- बालगीतांजलि- काव्यसंग्रह

10-हरिदत्त शर्मा[3]- बालगीताली- 30 गीतों का संग्रह है। 1991 में प्रकाशित है।

11-कृष्णदत्त शर्मा- बालकथाकौमुदी (गद्य) 81, जवाहरगंज हापुड 2000।

12-डा. वनमाली विश्वाल[4]- जगन्नाथचरितम्-27 कथाओं का संग्रह है। 2003 में प्रकाशित।

13-केशवचंद्र दास[5]- (i) एकदा- बालकथा- लोकभाषा प्रचार समिति, शारधावालि-1991. (ii) महान- बालकथा- लोकभाषा प्रचार समिति, शारधावालि, 1988.

14-अभिराज राजेन्द्र मिश्र[1]- (i) कौमारम्- 38 शिशुगीत संग्रह है। 2006 में प्रकाशित। 2011 में साहित्य अकादमी के बाल पुरस्कार से पुरस्कृत है। (ii) अभिनव पंचतन्त्र-2009. (iii) नाट्यनवग्रहम्- बच्चों के लिए नौ

---

[1] चलभाष- डा.महाराजदीनपाण्डेय

[2] चलभाष- "कल्पनाद्विवेदी

[3] चलभाष- "हरिदत्तशर्मा

[4] चलभाष- "बनमालीविश्वाल

[5] तत्रैव

एकांकियों का संग्रह 2006. (iv) कान्तारकथा- बाल उपन्यास, जंगल कथाओं का संग्रह 2006. (v) मधुपर्णी- इसमें कतिपय लोरीगीत हैं। इन गीतों के माध्यम से माता बच्चों को गीत की धुन से सुलाने के लिये प्रेरित करती है। कवि ने लोरी के लिये 'लयेरिका' का प्रयोग किया है। 2000 में प्रकाशित है। (vi) मृद्वीका- 1985 में प्रकाशित। इसमें भी स्फुट बालगीत है। (vii) अभिराजगीता-2011 में गुजरात से प्रकाशित है। इसमें बालगीतों का संग्रह है।

15. बैकुण्ठनाथ शास्त्री[2]- (i) कथा कौस्तुभ- 48 कथायें हैं। 2005 में इसकी पाण्डुलिपि पर राजस्थान संस्कृत अकादमी से अम्बिकादत्त पुरस्कार मिला। (ii) कथा कल्पतरु-70 कथायें हैं। कमला प्रकाशन, सवाईमाधोपुर से प्रकाशित। सम्भवत: द्वय संग्रहों में कतिपय स्फुट कथायें ही बालकथा होगी।

16. आचार्य रामकिशोर मिश्र[3]- (i) बालचरितम्- काव्य है, 1981 में प्रकाशित है। (ii) बालनाट्यसौरभं- नौ नाटक है। 1998 में प्रकाशित तथा उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ से पुरस्कृत। (iii) बालतरंगिणी- छ: भागों में विभक्त है। प्रथम भाग- बालशिक्षण- इसमें पाँच गीत है। दूसरा भाग- अष्टोक्तिशतकम् है। तीसरा भाग- बालवीरम् काव्य है। चतुर्थ भाग- बालकवितावलि- इसमें आठ गीत है। पंचम भाग-बालचरितम् काव्य है जो 1981 में प्रकाशित है। षष्ठ भाग- बालगीतं- पच्चीस गीत है। यह पुस्तक 2001 में प्रकाशित है तथा दिल्ली संस्कृत अकादमी से पुरस्कृत है।

17. आचार्य बाबूराम अवस्थी[4]-गीतगंगा, लोकगीतांजलि: - इनमें लोकगीत व स्तुतियाँ लिखी गयी है। देवी स्तुति अवलोकनीय है :-

जयति शारदा माँ, मे वरदा
त्रिभुवन वन्दित सुन्दर चरणा
वरट-वाहिनी मा, मे शुभदा।। जयति…
त्वं मम जीवन गंगागतिका
ललित-नवल-कल्पद्रुम-लतिका
श्रीपदकमलं नमति जनोऽयं
प्रणत-पालिनी मा, मे सुखदा।। जयति…(गीतगंगा, संख्या-02)

18. अशोक कौशिक[5]- बोधकथा, सं. डा. संजीव, संस्कृत भारती, माता मंदिर गली, झण्डेलवालान, नई दिल्ली-2011.

---

[1] तत्रैव- डा .अभिराजराजेन्द्रमिश्र

[2] चलभाष- महेशकुमारकुमावत

[3] चलभाष- डा. रामकिशोरमिश्र

[4] तत्रैव- डा. सुरचनाद्विवेदी

[5] अंतर्जाल

19.डा. देवी सहाय पाण्डेय 'दीप'[1]- बालगीतगुन्जनं- इस काव्य में लगभग पचास गीत है। अरविंद सोसाइटी संस्कृत बाल परिषद, पांडिचेरी से 2019 में प्रकाशित है। 'धेनु:' शीर्षक से लिखी कविता उद्धरणीय है:-

सरलाधिकं मन्यते धेनु:।

अतिगुणवती गण्यते धेनु:।

खादति तृणं ददाति सुदुग्धं

माता यथा पूज्यते धेनु:।

श्यामा श्वेता रक्तिमवर्णा

बहुवर्णेषु दृश्यते धेनु:।

गुणगौरवं विलोक्य विशिष्टं

देवैरपि सुवन्द्यते धेनु:।

20. राजकुमार मिश्र[2]- 'डयते कथमाकारो'- इसमें तीस कविताएँ हैं। 2015 में मान्यता प्रकाशन नई दिल्ली से प्रकाशित है। 2017 में साहित्य अकादमी के बाल पुरस्कार से पुरस्कृत हुई है। प्रहेलिका की रचना दर्शनीय है-

दिने स्वपीति निश्चिन्तं गाढ

किन्तु निशायां रोदिति यत्

यावत् रोदिति तावद् याति

क्षयं कथय बन्धो किं तत्।। उत्तर- मोमवर्तिका, कविता संख्या-18, पृष्ठ-57.

21. हर्षदेव माधव[3]- पिपीलिका विपणिं गच्छति- 18 कथाओं का संग्रह है। 2013 में प्रकाशित है।

22. ऋषिराज जानी[4]- (i) कपि कूर्दते शाखायाम्- इस काव्यसंग्रह में 35 गीत है। 2016 में प्रकाशित है। (ii) चमत्कारिक: चलदूरभाष:-11 कहानियाँ है। 2014 में प्रकाशित है। 2016 में साहित्य अकादमी के बाल पुस्कार से पुरस्कृत है। (iii) निशिगंधा: - दीर्घबालकथा, 2019 में अरविन्द सोसायटी, संस्कृत बाल परिषद् पांडिचेरी से प्रकाशित।

23. निरंजन मिश्र[5]- मनोहरा कथावलि- बालकथा संग्रह, 19 कथाएँ हैं, राष्ट्रीय संस्कृत साहित्य केंद्र, जयपुर से प्रकाशित 2013.

24. वेणुवारियत्[1] - चित्रकथा, संस्कृत भारती, बेंगलूर , 2008.

---

[1] चलभाष- मनीषचंद्रपाण्डेय

[2] तत्रैव- डा .राजकुमारमिश्र

[3] तत्रैव- "हर्षदेवमाधव

[4] तत्रैव- ऋषिराजजानी

[5] तत्रैव- निरंजनमिश्र

25. संजय कुमार चौबे[2]- चित्वा तृणं तृणम्- 25 गीतों का संकलन है। 2017 में प्रकाशित है। 2019 में साहित्य अकादमी के बाल पुरस्कार से पुरस्कृत। गीत उद्धरणीय है:-

ग्रामस्यायं वृत्तं कथयति

वायु: नित्यं दिक्षु प्रथयति

हरते श्रान्तिं पथिकजनानां

यथा सीकर: परिशुद्ध:।।

26. सम्पदानन्द मिश्र[3]- (i) शनै: शनै:- काव्य संग्रह है। 40 बालगीत है। 2016 में अरविन्द सोसायटी, संस्कृत बाल साहित्य परिषद् पांडिचेरी से प्रकाशित है। 2018 में दिल्ली साहित्य अकादमी द्वारा बाल पुरस्कार से पुरस्कृत। (ii) हास्य मंजरी - बाल हास्य साहित्य से युक्त है। 2001 में अरविन्द सोसायटी, बाल साहित्य परिषद् पाण्डिचेरी से प्रकाशित । 2019 में पुन: संवर्धित संस्करण प्रकाशित। (iii) सप्तवर्ण चित्रपतंग- लघुचित्रकथा- 2016 में अरविन्द सोसायटी, बाल साहित्य परिषद् पाण्डिचेरी से प्रकाशित। (iv) स्तोत्रावली- गीत व प्रार्थनाओं का संग्रह है। अरविन्द सोसायटी, बाल साहित्य परिषद् पाण्डिचेरी से प्रकाशित।

27. आशा अग्रवाल[4]- (i) लालन गीतानि- 20,25 गीतों का संग्रह है। 2019 में अरविन्द सोसायटी, बाल साहित्य परिषद् पाण्डिचेरी से प्रकाशित। (ii) कथामाधुरी- 10 कथाएँ हैं। अरविन्द सोसायटी, बाल साहित्य परिषद् पाण्डिचेरी से 2019 में प्रकाशित। (iii) किं भो: बाला: अक्षरमाला- 2017 में अरविन्द सोसायटी, बाल साहित्य परिषद् पाण्डिचेरी से प्रकाशित।

28. जनार्दन हेगड़े[5]- (i) बालकथासप्तति: - 70 कथायें हैं। 2013 में प्रकाशित तथा 2017 में तृतीय मुद्रण । 2015 में साहित्य अकादमी दिल्ली के बाल साहित्य पुरस्कार से पुरस्कृत। (ii) बालकथास्रवन्ती- 65 कथायें हैं। 2015 में संस्कृत भारती बेंगलुरु से प्रकाशित।(iii) बोधकथासदनम्- 56 कथायें हैं। 2017 में संस्कृत भारती बेंगलुरु से प्रकाशित। (iv) शिशु संस्कृतम् - प्रथम मुद्रण 1993, संस्कृत भारती बेंगलुरु से प्रकाशित। द्वादश मुद्रण 2019, 5 पाठ बच्चों के लिए है: - 1. बालचन्दिर 2. एहि सुधीर 3. हस्ती हस्ती हस्ती 4. मम अंगानि 5. अहं प्रभाते उत्तिष्ठामि। (v) गेयगीतमञ्जरी - इसमें 22 गीत हैं। 2019 में संस्कृत भारती बेंगलुरु से प्रकाशित।

---

[1] अंतर्जाल, सम्भाषणसंदेश

[2] अंतर्जाल

[3] चलभाष, संस्कृतबालपरिषद्, वेबसाइटजालस्थलं

[4] चलभाष, जालस्थलं

[5] ईमेलसेप्राप्त

29. एच. आर. विश्वास[1] (i) मार्जारस्य मुखं दृष्टम्- 25 एकांक हैं। इसके कई संस्करण प्रकाशित हो चुके हैं। 2013 में साहित्य अकादमी दिल्ली के बाल साहित्य पुरस्कार से पुरस्कृत है। संस्कृत भारती बेंगलुरु से प्रकाशित। (ii) बालकथाकौमुदी - सम्पादित पुस्तक है। उत्तर-प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ से प्रकाशित है। (iii) बालवाटिका- सम्पादित पुस्तक है। उत्तर-प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ से प्रकाशित है। (iv) पंचतन्त्र कथा- पंचतन्त्र की कतिपय कथायें सरल भाषा में है। संस्कृत भारती बेंगलूर से प्रकाशित। (v) सरल पंचतन्त्र - पंचतन्त्र की सम्पूर्ण कथा सरल भाषा में है। संस्कृत भारती बेंगलूर से प्रकाशित है।

30. डा. सुभाष वेदालंकार[2] - आपने संस्कृत भाषा के प्रचार-प्रसार के लिए बहुत ही सरल-तरल संस्कृत गीतों का प्रणयन किया है। यथा- संस्कृतशिशुगीतं, संस्कृतदेशभक्तिगीतं, संस्कृतगीतशतकं।

इन बाल कृतियों के अतिरिक्त 'आधुनिक साहित्य संदर्भ सूची' जो डा. राधावल्लभ त्रिपाठी जी के सम्पादकत्व में राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली से सन 2012 में प्रकाशित हुई है। इस ग्रन्थ में त्रिपाठी जी ने कई बाल पुस्तकों और उनके लेखकों का विवरण दिया है जो इस प्रकार है :-

1. बालकथाकौमुदी- (गद्यम्) कृष्णदत्त शर्मा शास्त्री, 81 जवाहरगंज, हापुड 2000.
2. बालकैकविंशति- जय प्रकाश भारती, शारदा प्रकाशन, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली।
3. बालगीतम्- डा. कृष्णलालविभुवैभव, प्रका. ई-937 सरस्वती विहार, दिल्ली, 2000.
4. बालगीतम्- (हिन्दी पद्यानुवादसहितम्) शशिपाल शर्मा 'बालमित्र' नेशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली 1991 .
5. बालनाटकानि- (एकांक नाटकम्) अरविन्द आश्रम पांडिचेरी, 1983.
6. बालविधवा- (रूपकम्) लीलारावदयालु: मंजूषा 8 भूपेन्द्र बोस एवेन्यू, कलकत्ता।
7. बालशाकुन्तलम्- (रूपकम्) गोविन्द प्रसाद शर्मा, भारती पत्रिका 13/4-6, 1963.
8. बालशिक्षा- ठाकुर संग्राम सिंह विरचिता, सं. भवानी शंकर शर्मा, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान 2006.
9. बालिकापंचाशिका – डा. प्रभावती देवी, स्वयं 12-7-14/ न्यू मैछूमुडा सिकंदराबाद, 2006.

उपर्युक्त साहित्यकारों द्वारा प्रणीत बाल पुस्तकों के अतिरिक्त कतिपय बाल पत्रिकाओं का भी बाल कथाओं के संवर्धन और प्रकाशन में बहुमूल्य योगदान रहा है। सरल-तरल भाषा के रूप में संस्कृत के प्रचार-प्रसार के कार्य को मूर्त रूप देने का कार्य 'संस्कृत भारती' नामक संस्था ने बृहद पैमाने पर किया। संस्कृत भारती द्वारा अल्प वयस्क बालकों को केंद्र में रखकर विभिन्न प्रांतों से बहुतलतया बाल साहित्य का प्रकाशन किया गया है। यह पुस्तकें लघुकलेवर वाली तथा सुगमता से बोधगम्य हो जाने वाली है। कतिपय गीत उद्धरणीय है:-

1. **मनसा सततं स्मरणीयम्**

---

[1] चलभाष

[2] अंतर्जाल

वचसा सततं स्मरणीयम्

लोकिहतं मम करणीयम्.   – श्रीधर भास्कर वर्णेकर

2. सरस सुबोधा विश्वमनोज्ञा

ललिता हृद्या रमणीया

अमृतवाणी संस्कृतभाषा

नैव क्लिष्टा न च कठिना। - वसन्त गाडगीलः

3.संस्कृतस्य सेवनं, संस्कृताय जीवनं

लोकहितसमृद्धे भवतु तनु समर्पणम् - जनार्दन हेगडे

संस्कृत के संवर्धन व विवर्धन हेतु किंचित बालपत्रिकाएं भी प्रकाशितहोतीहै।बंगलुरु से प्रकाशित होने वाले' संभाषण-संदेश 'में' बालमोदिनी' स्तंभ से बालकों के लिए लघुकथा प्रकाशित होती है।'कुतुककुटी' शीर्षक से वेणवारियत्चित्रांकित कॉमिक्स का प्रकाशन किया जाता है। जयपुर से प्रकाशित 'भारती' मासिकपत्रिका में भी बालकहानियाँ प्रकाशित की जाती है। बालसाहित्य के विकास में 'बालसंस्कृतम्', 'लोकसंस्कृतम्' तथा 'चंदामामा' आदि पत्रिकाओं का बहुत बड़ा योगदान है। 1947 से 'चंदामामा' हिंदी भाषा में प्रकाशित हो तीथी किंतु वर्षों बाद 1983 से यह संस्कृतभाषा में भी निकलने लगी। अधुना राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान दिल्ली से 'चंदामामा' के प्रकाशन हेतु अनुदान राशि दी जाती है जिससे इसका अवरुद्ध प्रकाशन पुनः प्रारंभ हुआ है। वर्तमानमें (21 वींसदी) में 'कथासरित् 'पत्रिका में बालकथा के लिए स्तंभ होता है जिस में बालक हानियोंको मुद्रित किया जाता है। इस पत्रिका के लेख लिखने तक 29 अंक प्रकाशित हो चुके हैं। डॉ नारायणदास और डॉ वनमाली विश्वाल के संपादकत्व में इसका प्रकाशन इलाहाबाद से होता है। ई पत्रिका' प्राची प्रज्ञा' में भी बालसाहित्यका प्रकाशन किया जा रहा है। इस पत्रिका का प्रकाशन 2014 से हो रहा है। इस पत्रिका के प्रधान संपादक डॉ सुज्ञान कुमार महान्ति है। त्रै मासिक 'संस्कृतसर्जना' ई पत्रिका में प्रभुनाथ द्विवेदी की' चतुर काक: 'तथा अन्य बालक विताभी प्रकाशित हुई है। एच. आर. विश्वास की बालक विता एं केरल से प्रकाशित पत्रिका 'रसना' तथा' संभाषण संदेश' में प्रकाशित हुई है। इसके अतिरिक्त अरविंद सोसाइटी संस्कृत बालसाहित्य परिषद्, पांडिचेरी द्वारा भी बालसाहित्य पर प्रभूत सृजन कर्म किया जा रहा है और प्रकाशित भी किया हो रहा है। यह प्रयास बालसाहित्य की दिशामें उल्लेखनीयकदम है। बालसाहित्य को प्रोत्साहन देनेके लिए इसे विद्यालयों में संस्कृत भाषा के पाठ्यक्रम में भी सम्मिलित किया गया है। एन. सी. आर. टी. की पुस्तक 'रुचिरा' के तृतीयभाग में महाराज दीनपाण्डेय की कविता आठवीं कक्षाके विद्यार्थियों के लिए संकलित की गई है।कविता उद्धरणीयहै:-

घटीभारेणपन्था: पिच्छिलस्त्वरयान्चलनीया:

अयंलघुलघुपदैर्भेयोऽनुनेये!   नैववलनीय:।[1]

---

[1] मौनवेध: - महाराजदीनपाण्डेय- पृष्ठसंख्या- 39

राजेन्द्रमिश्र जी द्वारा ‘वाग्वघूटी’ गीतसंकलन जो 1978 में प्रकाशित है। इस संकलन से बेसिकशिक्षा परिषद्के विद्यालय में कक्षातीन, चार, पाँचके विद्यार्थियों के लिये निर्मित संस्कृत पुस्तक ‘संस्कृत-पीयूषम्’ में ‘वंदेसदास्वदेशं’ गीतसंकलित है। गीतकी पँक्तियाँ अवलोकनीयहै: -

वंदेसदास्वदेशं!! गङ्गापुनातिभालंरेवाकटिप्रदेशं

वंदेसदास्वदेशं एतादृशंस्वदेशं!![1]

आधुनिक काल में बालसाहित्य पर सम्मेलन व गोष्ठियां भी आयोजित हो रही है जिस से बालसाहित्य की महत्ता प्रकाश में आई है।अरविंद सोसाइटी, संस्कृतबालसाहित्यपरिषद, पांडिचेरी द्वारा बालसाहित्य पर राष्ट्रीयसम्मेलन/ गोष्ठियों का आयोजन किया जाता है। बालसाहित्यपर दिए जाने वाले पुरस्कारों ने भी इसकी उपयोगिता का विस्तार कियाहै। लगभग सभी बालसाहित्य कारों को स्थानीय, राज्य व राष्ट्रीय स्तरके पुरस्कार व सम्मान प्रदान किए गए हैं। बालसाहित्य के प्रति आधुनिक लेखकों की अभिरुचि बढ़ी है जिससे इस साहित्यका भविष्य उज्वल प्रतीत होता है। उपर्युक्त विवरणों का अवलोकन करने के उपरांतहमकहसकते हैं कि संस्कृतवाङ्मय में बालसाहित्य की दशावदिशा अभी उन्नयन उन्मुखीकरण की स्थिति में है। संस्कृत अनुरागि यों द्वारा इस साहित्य को समृद्ध कर संस्कृत साहित्य के इतिहास के पृष्ठों पर अंकित करने का गुरुतरदायित्व निर्वहन करना है।

38- गीतसंस्कृतम्, संस्कृतभारती, बेंगलुरु

सहायकग्रन्थाः

1. शर्मा रेग्मी श्रीशेषराज- पुनर्मुद्रितसंस्करण - 2061 कुमार-सम्भवम्-महाकविकालिदास, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
2. त्रिपाठी डा.श्रीकृष्णमणि-व्याख्याकार, संस्करण-2004रघुवंशम्- महाकविकालिदासचौखम्भासंस्कृतसंस्थान, वाराणसी
3. गिरिवी-प्रकाशक, कुलसचिव, पुनर्मुद्रितसंस्करण-2006वाचस्पत्यम्- प्रथमोभागः, राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थान, मानितविश्वविद्यालय, 56-57 इन्स्टीट्यूटशनलएरिया, जनकपुरी, नईदिल्ली-110062,
4. चतुर्वेदीधर्मदत्त-सम्पादक,संस्करण-2006 संस्कृतसेवासाधना-अभिनन्दनग्रंथ, प्रकाशक-अभिनन्दनग्रंथसमिति, वाराणसी
5. उपाध्यायआचार्यबलदेव- प्रधानसम्पादक, पाठकडा. जगन्नाथ-सम्पादक, प्रथमसंस्करण-वि. सं. 2056 (2000ई) संस्कृतवाङ्मयकावृहद् इतिहास- सप्तमखण्ड, आधुनिकसंस्कृतसाहित्यका इतिहास, प्रकाशक-उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थान, लखनऊ
6. पांडेयमहराजदीन‘विभाष’- प्रणेता, प्रथमसंस्करण - 1991, द्वितीय-2017 मौनवेधः, प्रकाशक- महेशकुमारसिंह, बी 502, अम्बेडकरसेक्टर - 5, नईदिल्ली-110062
7. मिश्रअभिराजराजेन्द्र,प्रथमसंस्करण-1978, वाग्वधूटी,अक्षयवटप्रकाशन,8 बाघम्बरीरोड,इलाहाबाद

Author's Detail

Address: आचार्य (संस्कृत), सेवानिवृत्त

राजकीयमहाविद्यालय, झालावाड़ (राज.)

****

[1] वाग्वधूटी- अभिराजराजेन्द्रमिश्र–पृष्ठसंख्या- 12

हरेकृष्ण मेहेर कृत गीतिकाव्य 'मातृगीतिकाञ्जलिः' में देश-प्रेम भावना
Patriotic sentiment in Lyric poetry Mātṛgītikāñjalih written by Harekrishna Meher

शीतल जोशी

Abstract

Dr. Harekrishna Meher is a multi-talented poet of modern Sanskrit literature. He is not only a Sanskrit scholar but also has a reputation as a teacher, lyricist, music composer and successful translator. He is known as a distinguished poet and lyricist of modern Sanskrit literature.

Mātṛigītikāñjalih, written by Dr. Harekrishna, poet among Sanskrit lyricists, is an original Sanskrit lyric poem written in modern Sanskrit literature, which is published by Kalahandi lekhak Kala Parishad, Bhawanipatna, Odisha in 1997. Dr. Meher, an original creative genius from the poetic tradition, has a special interest in language, literature and music.

This Geetikavya contains 25 Sanskrit songs on various topics experienced in human life. The titles of the songs reflect their subject which are capable of expressing emotions and composed in simple clear words, these songs are actually endowed with the above mentioned characteristics of Geeti. All the songs contain original ideas.

The patriotic song 'Matrigeetika' clearly depicts the glorious civilization, national beauty, cultural harmony, rich literature, national unity, philanthropic attitude and other aspects of our motherland India.

The patriotic song 'Deshgeetika' depicts natural richness, cultural heritage, national unity and philanthropic outlook. Motherland India has been praised here.

In the poetic works of poet Harekrishna Meher, the feeling of patriotism towards India is visible in very beautiful, sweet and simple words. The poet has adorned the natural beauty with similes in very beautiful words. His sentiments towards the heroes of his country are heart-touching. Description of the ocean, sacred rivers, national unity, expansion of the country and his feelings towards the tricolor has been expressed in beautiful words. The country's temples, statues, literature-culture, prosperity, sense of equality, morality, friendship etc. have been described in clear words.

Keywords – Patriotic, sentiment, poetry, Mātṛgītikāñjali.

****

हमारा भारतदेश अनेकता में एकता का देश है और साहित्य-संस्कृति से परिपूर्ण है । इसका संस्कृत साहित्य गौरवमयी गाथाओं से समृद्ध है। संस्कृत साहित्य में अनेक ऐसे कवि हुए जिनका अवलोकन आज भी पाश्चात्य साहित्य करता आ रहा है, उनमें से आधुनिक काल के सुप्रसिद्ध गीतिकाव्यकार हरेकृष्ण मेहेर का स्थान अग्रणी है, वह संस्कृत साहित्य के बहु प्रतिभावान कवि हैं। वह एक संस्कृत विद्वान ही नहीं अपितु एक अध्यापक, गवेषक, समालोचक, प्राबन्धिक, गीतिकार, स्वर-रचनाकार, सुवक्ता और सफल अनुवादक के रूप में उनकी ख्याति रही है।

इस लेख में हम उनके द्वारा लिखित गीतिकाव्य "'मातृगीतिकाञ्जलि'' में वर्णित देश-प्रेम की भावना को, किस प्रकार अनुभव किया है उसका वर्णन करेंगे।

1 -'मातृगीतिकाञ्जलि'- यह एक मौलिक संस्कृत गीतिकाव्य है जो 1997में कालाहांडी लेखक कला परिषद, भवानीपाटना, ओडिशा द्वारा प्रकाशित है। इस गीतिकाव्य में मानव जीवन में अनुभव किए गए विभिन्न विषयों पर 25 संस्कृत गीत हैं। गानों के शीर्षक उनके विषय को दर्शाते हैं।

वैदिक ग्रन्थों में देश-प्रेम की भावना स्पष्ट दृष्टिगोचर होती है और देश के कल्याण की कामना की गई है,विशेषकर यह भावना ऋग्वेद् और अथर्वेद में व्यक्त है।

प्राचीनतम ग्रंथ ऋग्वेद् के मंत्रों में देश-प्रेम के आधारभूत सिद्धांतो का अस्तित्व दिखाई पडता है। अथर्ववेद् के पृथ्वी सूक्त में आर्यों की भूमि के रूप में धरती माता का यशोगान किया गया हैं। 'माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः'। विष्णु पुराण में तो राष्ट्र के प्रति श्रद्धाभाव अपने चरमोत्कर्ष पर दिखाई देता है :

"अत्रापिभारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने। यतोहि कर्मभूरेषा ह्यतोन्या भोगभूमय:।

अत्र जन्म सहस्त्राणां सहस्त्रेरपिसत्तम:। कदाचिल्लभते जंतुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात्। "

आधुनिक संस्कृत कवियों में हरेकृष्ण मेहेर की मातृगीतिकाञ्ज्जलि(मातृ गीतिका , देश-गीतिका) में देश-प्रेम की भावना, देश के प्रति सम्मान,राष्ट्रिय एकता , प्राकृतिक समृद्धि ,सांस्कृतिक विरासत और योद्धाओं की तपस्या, भारत की गौरवशाली सभ्यता ,राष्ट्रिय –सौन्दर्य का गुणगान किया गया है।

'मातृगीतिका' देशभक्ति गीत में हमारी मातृभूमि भारत की गौरवशाली सभ्यता, राष्ट्रीय सौंदर्य, सांस्कृतिक सद्भाव, समृद्ध साहित्य, राष्ट्रीय एकता, परोपकारी दृष्टिकोण और अन्य पहलुओं को स्पष्ट रूप में चित्रित किया गया है। "हमारी माता, जन्मभूमि भारत, उत्कृष्ट देश की जय। हमारे आराध्य भारत की सुंदर और अमृतमय भूमि की जय" उद्घोष से यह गीत प्रारम्भ होता है। प्रस्तुत पंक्तियों में मेहेर जी ने अपने देश भारतवर्ष की जन्मभूमि के प्रति अपने मनोभाव सुंदर शब्दों में व्यक्त किए हैं। देश को आराध्य और अमृतमय कहा है।

जयतु जननी जन्म-भूमी

भव्य-भुवनं भारतम्,विजयतां नो वन्दनीयं

सुन्दरं धामामृतम्,भव्य-भुवनं भारतम् ॥ (ध्रुवम्) (मातृगीतिका /मातृगीतिकाञ्जलि)

निम्न कविता में कवि ने देश की भूमि को हरियाली से समृद्ध और कामनाओं को पूर्ण करने वाली दयालु गाय के समान, रत्नगर्भित,दैदीप्यमान स्वर्गीय लता कल्पवल्ली के समान बताकर सुंदर उपमा का उदाहरण प्रस्तुत किया है। यह देश विंध्य पर्वतों के आभूषणों से, उत्तर में हिमालय की चोटी और अनेक सुंदर पावन गंगा जैसी नदियों से युक्त, प्राकृतिक संपदाओं से सुशोभित है।

धरित्रीयं श्यामला,कामधेनुः कोमला ।

रत्न-गर्भा शाश्वती,कल्प-वल्ली भास्वती ।

विन्ध्य-भूषा सिन्धु-रशना हिमगिरि-शिखा शर्मदा,

रम्य-गङ्गा-सङ्ग-यमुना महानदीह नर्मदा ।

कर्म-तपसां सार्थ-तीर्थं प्रकृति-विभवालङ्कृतम्,

विजयतां नो वन्दनीयं सुन्दरं धामामृतम् ।

भव्य-भुवनं भारतम् ॥ (मातृगीतिका-1 /मातृगीतिकाञ्जलि)

यह पावन भूमि शुभता और उत्कृष्टता को धारण किए हुई है। इसमें कलाओं और विद्या, सांस्कृतिक एकता का भंडार है। कवि ने ऐसे अनेक महान कवियों की रचनाओं को सुंदर और पवित्र बताया है जो कल्याण और खुशी प्रदान करती हैं।

बिभर्त्ति भूति-सम्पदम्,राष्ट्रमिदं हि शं-पदम् ।
वैरि-लोचन-बाष्पदम्,सत्कलाया आस्पदम् ।
सांस्कृतिक्या एकतायाः पुञ्जिता सञ्जीवनी,
मङ्गलमयी रङ्ग-ललिता निखिल-सुखदा लेखनी ।
प्रेम-जगतां जैत्र-गीतं विबुध-हृदये झङ्कृतम्,
विजयतां नो वन्दनीयं सुन्दरं धामामृतम् ।
भव्य-भुवनं भारतम् ॥ (मातृगीतिका-२ /मातृगीतिकाञ्जलि)

इस गीत की पंक्तियों में देश की गौरवशाली सभ्यता, समृद्धि को बताया है जो कि सद्यवहार के सम्मान को बढ़ाती है। दिव्य नवीनता लिए हुए है, चार सर्वोच्च उपलब्धियां प्रदान कराने वाला (धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष) शास्त्रीय ज्ञान है। कवि भारत देश के प्रति अपना गौरव व्यक्त करते हुए कहते हैं कि हमारा आध्यात्म सभी जगह माना जाता है और प्रधान मंत्र सत्य की ही विजय होती है न कि असत्य की।

साभ्युदयता-द्योतिनी,सदाचार-विवर्द्धिनी ।
लभ्यते सा सभ्यता,भाति दिव्या नव्यता ।
चतुर्वर्गद-शास्त्र-मार्गा यत्र विद्या विद्यते,
विश्व-मध्ये यदध्यात्मं तत्त्व-सारं कीर्त्यते ।
भारतीये मूल-मन्त्रे जयति सत्यं नानृतम्,
विजयतां नो वन्दनीयं सुन्दरं धामामृतम् ।
भव्य-भुवनं भारतम् ॥ (मातृगीतिका-3 /मातृगीतिकाञ्जलि)

देश के वीरों, योद्धाओं द्वारा भूमि सुशोभित है। प्रतिभावान बुद्धिजीवियों से परिपूर्ण है, भाषा, वेष-भूषा आदि विविधताओं के होते हुए भी एकल राष्ट्रीयता जगमगाती है क्योंकि हम सब भारतीय एक ही माता की संतान हैं अतः यहाँ बंधुत्व भाव की समानता स्थापित है ।

भूमिरियं सुचर्चिता,धीर-वीरैरर्चिता ।
प्राच्य-परिचय-गौरवा,शुभा प्रतिभा-वैभवा ।
यत्र भाषा-वेष-भूषा-रीति-चलनै-र्विविधता,
तथाप्येका दीप्यमाना राजते जातीयता ।
एक-मातुः सुताः सर्वे भ्रातृ-साम्यं सत्कृतम्,

विजयतां नो वन्दनीयं सुन्दरं धामामृतम् ।
भव्य-भुवनं भारतम् ॥ (मातृगीतिका -4/मातृगीतिकाञ्जलि)

कवि ने इन पंक्तियों में देश की भूमि को संसाधनों की सम्पदा से, शांति, अहिंसा और समर्पण भाव से समृद्ध बताया है। राष्ट्रीय ध्वज को नमन करते हुए ऋषि-मुनियों द्वारा प्रकाशित इस पवित्र भूमि को पूजनीय और जहां मित्रता की भावना को परंपरा द्वारा बढ़ावा दिया जाता है ऐसे भारतवर्ष को सम्माननीय बताया है।

स्वार्जितैरूर्जस्वलम्, ज्ञान-दीपैरुज्ज्वलम् ।
शान्त्यहिंसा-सद्बलम्,त्याग-सेवा-पुष्कलम् ।
यत् त्रिरङ्गं ध्वजं विदधद् वर्षमार्षं पूज्यते,
लोकतन्त्रं सार्वभौमं स्वीय-भूम्ना मान्यते ।
ऐक्य-मैत्री-भाव-सूत्रं परम्परया सम्भृतम्,
विजयतां नो वन्दनीयं सुन्दरं धामामृतम् ।
भव्य-भुवनं भारतम् ॥ (मातृगीतिका -5/ मातृगीतिकाञ्जलि)

अंत में इस मातृगीतिका नामक गीत में कवि ने एक अग्रणी सिद्धान्त "वसुधैव कुटुंबकम् " सभी के मन को आकर्षित करने वाला जो कि मानवता का सम्मान करने वाला सिद्धान्त बताया है , यह प्रेम से परिपूर्ण और भूमि में सर्वत्र मैत्री की मधुर सुगंध से व्याप्त है ।

यद् "वसुधा कुटुम्बकम्", निगदितं दिग्दर्शकम् ।
अम्बर-चुम्बि-चुम्बकम्,सकल-मानस-कर्षकम् ।
मानविकता-मानयित्री यत्र वागविनश्वरा,
स्वर्ण-वर्णा प्रीति-पूर्णा महामहिमा सुस्वरा ।
विश्व-बन्धो-र्मधुर-गन्धं यशो यस्मिन् विस्तृतम्,
विजयतां नो वन्दनीयं सुन्दरं धामामृतम् ।
भव्य-भुवनं भारतम् ।
भारतम्, भारतम्, भारतम् ॥ (मातृगीतिका-6 /मातृगीतिकाञ्जलि)

इस देशभक्ति गीत'देशगीतिका'में प्राकृतिक समृद्धि, सांस्कृतिक विरासत, राष्ट्रीय एकता और परोपकारी दृष्टिकोण को दर्शाया गया है। यहां मातृभूमि भारतवर्ष का गुणगान किया गया है। इस गीत में कवि ने बताया है कि मातृभूमि भारत की जय हमारे लिए बहुत ही मनमोहक है । उन योद्धाओं की प्रबल तपस्या की जय जिन्होनें संघर्ष किया और हमारे देश को स्वतन्त्रता दिलाई।

भारत-माता परम-नमस्या विजयते, स्वतन्त्रताया रण-वीराणां
सफल-तपस्या विजयते ।

परम-नमस्या विजयते ॥ (ध्रुवम्) (देशगीतिका /मातृगीतिकाञ्जलि)

मेहेर जी इन पंक्तियों में देश के प्राकृतिक सौन्दर्य का वर्णन करते हुए कहते हैं कि हमारी मातृभूमि में महासागरों द्वारा धोये गए सुंदर पैरों कि चमक है। गंगा के पवित्र जल में मनमोहक मुस्कान है, फूलों के बगीचों में सुगंधित वायु बहती है। हरी-भरी फसलों में पक्षियों का मधुर कलरव मन को मुग्ध कर देता है, इस प्रकार की हमारी मातृभूमि की जय हो जो अत्यंत वंदनीय है।

अम्बुधि-विधौत-सुमधुर-चरण-विलासा,गङ्गा-सलिले सलील-सुललित-हासा ।

कुसुमारामे रसभर-सुरभि-समीरा,तरुवर-पुञ्जे रञ्जित-मञ्जु-शरीरा ।

विहङ्ग-ताने मङ्गल-गाने

श्यामल-शस्या विजयते ।

परम-नमस्या विजयते ।

भारत-माता परम-नमस्या विजयते ॥ (देशगीतिका-1 /मातृगीतिकाञ्जलि)

कवि ने देश में भरपूर प्राकृतिक सम्पदा और उसके विस्तार के बारे में यहाँ बताया है। हमारी मातृभूमि आपार धन और सौभाग्य से सुशोभित है। यह कन्याकुमारी से लेकर उंचें हिमालय तक इसका विस्तार है,जो कि राष्ट्रिय धागे से जुडी हुई सुंदर बहुरंगी माला कि तरह प्रतीत होती है।

अखण्ड-भूमी मण्डित-विपुल-श्रीमा,

कुमारिकातो महती हिमगिरि-सीमा ।

वर्णिल-सुमनोमाला सौम्या प्रथिता,

भारतीयता-राष्ट्रिय-सूत्र-ग्रथिता ।

ऐक्य-विताने प्रिय-सन्ताने

वृत-वरिवस्या विजयते ।

परम-नमस्या विजयते ।

भारत-माता परम-नमस्या विजयते ॥ (देशगीतिका-2 /मातृगीतिकाञ्जलि)

कवि ने देश की तीनों सेनाओं (थल-वायु-नौ सेना) के बारे में बताया है कि यह किस प्रकार निडर योद्धाओं को धारण करती है और शत्रुओं का समूल नाश कर देती है। तिरंगा मन में शांति प्रदान कर भाईचारे को फैलाता है। ऐसी भारत भूमि वंदनीय है ।

विदलित-वैरा वीर-प्रवरा धन्या,

सेना-त्रितयी विभाति जगत्यनन्या ।

यत्र पताका स्वान्ते शान्ति-विधात्री,

त्याग-सुमैत्री-समता-मोदित-गात्री ।

असौ त्रिरङ्गा प्रेम-तरङ्गा

ससौमनस्या विजयते ।

परम-नमस्या विजयते ।

भारत-माता परम-नमस्या विजयते ॥ (देशगीतिका-3 /मातृगीतिकाञ्जलि)

निम्न पंक्तियों में मेहेर जी ने अपने देश-प्रेम की भावना को व्यक्त करते हुए सुंदर मंदिरों के साथ उसमें स्थापित अप्रतिम शैली में बनाई गई प्रतिमाओं की प्रशंसा की है। मंदिर की भित्तियों पर बनाई गई कलाकृतियाँ विश्व में उत्कृष्ट शैली का नमूना हैं जिसकी प्रशंसा सम्पूर्ण विश्व में की जाती है।

सुन्दर-मन्दिर-वृन्दै-र्विशेष-वेषा,

निसर्ग-सर्गे सराग-रङ्गोन्मेषा ।

स्वर्ग-सौख्यदा ख्यातालेख्य-निधाना,

महीयसीयं यशःपीयूष-पाना ।

कर्म-साधने शर्म-वर्धने

भुवां प्रशस्या विजयते ।

परम-नमस्या विजयते ।

भारत-माता परम-नमस्या विजयते ॥ (देशगीतिका-4 /मातृगीतिकाञ्जलि)

कवि ने अपने देश की संस्कृति को विविध विधाओं से पूर्ण, पवित्र और पूजनीय बताया है। हमारे देश में अनेक ऐसे ज्ञानी जन हुए जिनके ज्ञान के प्रकाश से मातृभूमि प्रकाशित है। यह देश कला-विज्ञान आदि विभिन्न विधाओं से सम्पन्न है और सभी प्रकार के प्रकाश से दैदीप्यमान है। इन्हीं विशेषताओं के कारण सम्पूर्ण विश्व में भारतवर्ष का सम्मान किया जाता है।

यत्र विचित्रा पवित्र-पूजित-वसुधा,

सदानवद्या विद्याराधित-विबुधा ।

विज्ञान-कला-प्रज्ञा-वैभव-भव्या,

कलितालोका लोके मानयितव्या ।

सुगुणाधारा संस्कृति-धारा

विमल-यशस्या विजयते ।

परम-नमस्या विजयते ।

भारत-माता परम-नमस्या विजयते ॥ (देशगीतिका5 /मातृगीतिकाञ्जलि)

देश की राष्ट्रीय-एकता, समान भावना को बताया है कि हमारे पास रास्तें अनेक हैं लेकिन लक्ष्य(नैतिक) एक ही है। देशवासियों में नैतिकता देखने को मिलती है जिससे कि उनके अंदर सुंदर कमल सदैव खिलता रहता है(उनका मन सदैव दोषों से मुक्त होकरनिर्मल रहता है) ऐसी वंदनीय, सम्माननीय भारतवर्ष की भूमि को कवि नमन करते हैं।

समान-मनसां सहभावत्वं सततम्,
संहति-मन्त्रः परमं ज्योति-र्नियतम् ।
अनेक-मार्गा गम्याः परमस्माकम्,
समं हि लक्ष्यं रक्ष्यं नयेन साकम् ।
मानवताया रम्य-शतदलं
हृदय-सरस्या विजयते ।
परम-नमस्या विजयते ।
भारत-माता परम-नमस्या विजयते ॥ (देशगीतिका-6 /मातृगीतिकाञ्जलि)

उपर्युक्त गीतों के शब्दों से कवि का देश के प्रति प्रेम स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। कवि के गीतों में शब्द मर्मस्पर्शी कोमल,सुंदर,और सटीक हैं जिसे पढ़कर पाठक के मन पर गहन प्रभाव पड़ता है।

उपसंहार - कवि हरेकृष्ण मेहेर की काव्यकृतियों में भारतवर्ष के प्रति देश-प्रेम भावना बड़े ही सुंदर, मधुर और सरल शब्दों में दृष्टिगौचर होती है। कवि ने अत्यंत सुंदर शब्दों में प्राकृतिक सौन्दर्य को उपमानों से सुशोभित किया है। अपने देश के वीरों के प्रति जो उनका भाव हृदयस्पर्शी है।महासागर, पवित्र नदियों का वर्णन, राष्ट्रीय-एकता, देश का विस्तार और तिरंगे के प्रति अपना भाव सुंदर शब्दों में व्यक्त किया है। देश के मंदिर, प्रतिमाएँ, साहित्य-संस्कृति, समृद्धि, समानता का भाव,नैतिकता, मैत्री भाव आदि वर्णन स्पष्ट शब्दों में किया है।

<u>सहायकग्रंथसूची</u>

1. प्रो.श्रीनिवास रथ का 'अभिमतम्' और प्रो.ए.राजेंद्र मिश्र की 'भूमिका' 'मातृगीतिकाञ्जलि' काव्य पुस्तक से.
2. मातृगीतिकाञ्जलि-डा०हरेकृष्ण मेहेर, कालाहांडी, लेखक कलापरिषद, भवानीपटना, कालाहांडी, ओडिशा, प्रथम संस्करण 1997.
3. वैदिक साहित्य और संस्कृति, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा मंदिर वाराणसी,१९६६
4. हरेकृष्ण मेहेर अंतर्जाल (hkmeher.blogspot.com)
5. Contributions of Harekrishna Meher to Sanskrit Literature: Link: *TAPASVINI-KAVYA* तपस्विनी काव्य) *Dr.Harekrishna Meher): MODERN SANSKRIT LITERATURE : Sanskrit Kavyas of Dr. Harekrishna Meher.
6. मातृगीतिकाञ्जलि पर समीक्षा- डॉ. नबा किशोर मिश्रा, "बरतिका"में प्रकाशित,सारस्वत साहित्य सांस्कृतिक परिषद, दशरथपुर, जाजपुर, उड़ीसा, अप्रैल-जून 1999, पृष्ठ 501-508.
7. मातृगीतिकाञ्जलि काव्य पर संस्कृत समीक्षा- डॉ. सुइल कुमार प्रधान, "अरण्यकम्"में प्रकाशित, संस्कृत प्रसार परिषद, मारुति मंदिर, प्रकाशपुरी, आरा, बिहार, सितंबर 1999, पृष्ठ 29-30.

8. मातृगीतिकाञ्जलि पर समीक्षा- डॉ. हर्ष देव माधव, दृग-भारती, योजना-3, झूसी, इलाहाबाद, 5,जनवरी-जून 2001, पृष्ठ 112-113.
9. मातृगीतिकाञ्जलि अधुनिक-गीतिकाव्यम्- डॉ. हर्ष देव माधव,संस्कृत पुस्तक "नख-दर्पणः"(समकालीन संस्कृत साहित्य की आधुनिक आलोचना) वाणी अकादमी, चांदखेडा, गुजरात 2008, पृष्ठ 56-57.
10. मातृगीतिकाञ्जलि पर साहित्यकारों और आलोचकों की टिप्पणियाँ, शीर्षक के अंतर्गत:'मितम् च सारं च',- दृग-भारती, झूसी, इलाहाबाद, उत्तर प्रदेश, 17जनवरी-जून 2007, पृ. 129-131 .
11. अर्वाचीन संस्कृत साहित्य-सर्वेक्षणम्-(1997-98)डॉ. रमाकांत शुक्ल 'अर्वाचीन संस्कृतम्', खंड-24/4, अक्टूबर,2002, पृष्ठ 27एवं 42,देववाणी परिषद,दिल्ली, 6/वाणी विहार द्वारा,नई दिल्ली-110059.
12. आधुनिक संस्कृत काव्यों की दृष्टि में जीवन-डॉ.स्वेता प्रजापति,झूसी, इलाहबाद,खंड-9, जनवरी-जून 2003, पृष्ठ- 80.

Author's Detail

Address: Ph.D Scholar,
Dep. of Sanskrit Aligarh Muslim University,
Aligarh 202001

****

हरेकृष्ण-मेहेरस्य संस्कृतकाव्येषु पारम्परिकच्छन्दोयोजना

Harekṛṣṇameherasya Saṃkṛtakāvyeṣu Pāramparikachandoyojanā

डॉ. सस्मिता साहुः

Abstract

Chhanda plays an important role in both Vedic and Classical Sanskrit. In Classical Sanskrit Literature, both Varna-chhandas and Matra-chhandas are seen. Amalgamation of tradition and modernity is marked in Sanskrit kavyas of Harekrishna Meher, a renowned creative poet of Modern Sanskrit Literature. Traditional metres along with his own innovated matra-metres and varna-metres are found in his writings. He has mostly used sama-pada varna-vrittas and Upajati metres. Endeavours have been made here to critically analyse traditional chhandas used by the poet.

(सारांशः –

वेदकालादारभ्य साम्प्रतिक-युगं यावत् साहित्ये छन्दोमयं पद्यं समेषां हृदयं रञ्जयति स्वकाव्यगुणैः साङ्गीतिकतया च। वैदिक-साहित्ये शिक्षा कल्पः निरुक्तं छन्दः व्याकरणं ज्योतिषं च - एतानि षड्-वेदाङ्गरूपेण वर्णितानि सन्ति। लौकिक-साहित्ये विविधानां वर्णच्छन्दसां मात्राच्छन्दसां च प्रयोगः समवलोक्यते। आधुनिक-संस्कृतसाहित्ये लब्धयशसः सर्जनशील-कवेः हरेकृष्ण-मेहेरस्य संस्कृतकाव्येषु बहुविधच्छन्दसां व्यवहारो दृष्टिपथमायाति। तस्य काव्येषु पारम्परिकतायाः आधुनिकतायाश्च समन्वयः स्पष्टरूपेण दरीदृश्यते। विविधच्छन्दोयोजनायां श्रीमेहेरस्य नैपुण्यं सुपरिलक्ष्यते तस्य रचनायाम्। तेन प्रचलित-पारम्परिक-च्छन्दोभिः सार्धं परम्पराधारेण स्वोद्भावितानां मौलिकानां नानागीतिच्छन्दसां वर्णच्छन्दसामपि प्रयोगः स्वीयकाव्येषु कृतोऽस्ति। कविना प्रायः समपादानि वर्णवृत्तानि प्रयुक्तानि। क्वचित् अर्धसम-वृत्तस्य व्यवहारोऽपि कृतः। कतिपय-च्छन्दसां परस्पर-पादमिश्रणेन सृष्टानि उपजाति-च्छन्दांस्यपि तस्य कृतिषु संदृश्यन्ते। अस्मिन् शोधपत्रे कवेः मेहेरस्य संस्कृतकाव्येषु प्रयुक्तानां कतिपयानां प्रचलितानां पारम्परिक-च्छन्दसां विवेचनार्थं विहितोऽस्ति प्रयासः।)

कुञ्चीशब्दाः - ह्रस्वः, दीर्घः, लघुः, गुरुः, चतुष्पदम्, पद्यम्, वृत्तम्, मात्रा, जातिः, गणः, छन्दः, पादः, श्लोकः, अक्षरवृत्तम् (वर्णवृत्तम्), समवृत्तम्, अर्धसम-वृत्तम्, उपजातिः।

****

साहित्य-क्षेत्रे काव्य-प्रणयने विशेषतः संस्कृत-साहित्ये छन्दसां महती भूमिका वर्त्तते। गायनयोग्यं छन्दः अथवा वृत्तम् इति नाम्ना परिचितं निर्दिष्ट-वर्णयोजनारूपं कलेवरं यदि सरसतया पाठक-हृदय-रञ्जनाय समर्थं भवति, तदा सम्पृक्ता रचना विशेषेण लोकप्रियतां भजते। वेदकालादारभ्य साम्प्रतिक-युग-पर्यन्तं संस्कृत-साहित्ये छन्दोमयं पद्यं सर्वेषां हृदयं रञ्जयति स्वकीय-काव्यगुणैः साङ्गीतिकतया च। वैदिकसाहित्ये शिक्षा कल्पः निरुक्तं छन्दः व्याकरणं ज्योतिषं च - एतानि षड्-वेदाङ्गरूपेण वर्णितानि सन्ति। वेदेषु मन्त्राः छन्दोबद्धरूपेण समुपलभ्यन्ते। **'छन्दः पादौ तु वेदस्य।'** (पाणिनीय-शिक्षा.४१) इति वेदपुरुषस्य पादरूपेण प्रतिपादितमस्ति छन्दः। लौकिक-साहित्ये विविधानां वर्णच्छन्दसां मात्राच्छन्दसां च व्यवहारः संलोक्यन्ते।

छन्दःशास्त्रमतेन ह्रस्व-दीर्घ-मात्रानुसारं निर्दिष्ट-संख्यायुतानां लघु-गुरु-वर्णानां स्वरूपं पद्यं भवति। पद्यं चतुष्पादयुक्तं भवति। अक्षर-गणनानुसारं तत् पद्यं वृत्तमिति कथ्यते, मात्रा-गणनानुसारं जातिः इति चाभिधीयते। छन्दोमञ्जरी-ग्रन्थे वर्णितमस्ति :

पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।

वृत्तमक्षर-सङ्ख्यातं जाति-र्मात्राकृता भवेत्॥[1]

प्रायः प्रत्येकं छन्दसि छन्दोनियम-निरूपितानां ह्रस्व-दीर्घ-मात्रानुसारेण त्रिवर्णात्मकानाम् अष्टसंख्याकानां य-म-त-र-ज-भ-न-स-गणानाम्, लघु-वर्णस्य गुरु-वर्णस्य च प्रयोगाः भवन्ति। म-गणः सर्व-गुरुः, न-गणः सर्व-लघुः, भ-गणः आदि-गुरुः, य-गणः आदि-लघुः, ज-गणः मध्य-गुरुः, र-गणः मध्य-लघुः, स-गणः अन्त्यगुरुः, त-गणः अन्त्य-लघुश्च भवन्ति। छन्दोमञ्जर्यां निगदितम् :

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादि-गुरुः पुनरादिलघु-र्यः।

जो गुरु-मध्यगतो र-ल-मध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्त-लघुस्तः॥[2]

लघु-वर्णस्य कृते लः इति तथा गुरुवर्णस्य कृते गः इति वर्णः छन्दोलक्षणादिषु व्यवह्रियते। अस्मिन् विषये छन्दोमञ्जरी-ग्रन्थे निरूपितमस्ति : **गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः॥**[3] छन्दःशास्त्रे साधारणतया अनुष्टुप्-छन्दसः संरचनायां विशेष-गण-नियमो नास्ति, केवलं वर्णानां ह्रस्व-दीर्घत्वादिकमेव निरूपितम्। अस्मात् कारणात् अनुष्टुप्-छन्दसि काव्यादि-रचना सामान्यतया सरला भवति इति बुध्यते।

कवेः हरेकृष्णमेहेरस्य संस्कृतकृतिषु छन्दोविवेचनम् - आधुनिक-संस्कृतसाहित्ये लब्धप्रतिष्ठस्य सर्जनशील-साधकस्य कवेः हरेकृष्ण-मेहेरस्य संस्कृतकाव्येषु बहुविध-च्छन्दसां व्यवहारो दृष्टिपथमायाति। तस्य रचनासु पारम्परिकतायाः आधुनिकतायाश्च समन्वयः स्पष्टरूपेण दरीदृश्यते। विविधच्छन्दोयोजनायां श्रीमेहेरस्य प्रावीण्यं सुपरिलक्ष्यते तस्य कृतिषु। कविना प्रचलित-पारम्परिक-च्छन्दोभिः सार्धं परम्पराधारेण स्वोद्भावितानां मौलिकानां नानागीतिच्छन्दसां वर्णच्छन्दसामपि प्रयोगः स्वकीय-काव्येषु कृतोऽस्ति। एतद्-व्यतिरिक्तं हाइकु-सीजो-तान्का-कविताः, गलज्जलिका, चतुर्दशपङ्क्ति-कविता, मुक्तच्छान्दस-कविता चेत्यादीनां सुरचनाः अपि तस्य लेखन्या विहिताः सन्ति। संस्कृत-हिन्दी-आङ्ग्ल-ओडिआ-कोशली-भाषासु सिद्धहस्ततया स लेखनी-चालनं करोति। तस्य संस्कृतकाव्येषु मातृगीतिकाञ्जलिः, पुष्पाञ्जलिविचित्रा, स्वस्तिकविताञ्जलिः, सौन्दर्य-सन्दर्शनम्, उत्कलीय-सत्कला, जीवनालेख्यम्, अस्त्रमजस्त्रम्, मौनव्यञ्जना, हासितस्या वयस्या, सूक्तिकस्तूरिका चेत्यादयः कृतयः प्रमुखाः सन्ति। कविना स्वीयच्छन्दोराजि-परका 'मेहेरीय-च्छन्दोमाला' इति पुस्तकमपि प्रणीतमस्ति। तदद्यापि न प्रकाशितम्। सम्प्रति

---

[1] छन्दोमञ्जरी, १/४

[2] ibid, १/८

[3] ibid, १/९)

अस्मिन् शोधपत्रे कवेः मेहेरस्य संस्कृतकाव्येषु प्रयुक्तानां कतिपयानां प्रचलित-पारम्परिक-च्छन्दसां विवेचनं कर्त्तुं विहितोऽस्ति प्रयासः।

छन्दोविवेचना-प्रसङ्गे समनुभूयते यत् कवेः हरेकृष्ण-मेहेरस्य लेखनी विविध-च्छन्दोरचनायां सुनिपुणा। तस्य काव्यकृतिषु नाना-पारम्परिक-च्छन्दसां यथास्थानं सम्यक् प्रयोगः परिलक्ष्यते। कविना प्रायः विविधानि सम-पादानि वृत्तानि सन्निवेशितानि। क्वचित् अर्धसम-वृत्तस्य व्यवहारः कृतः। कतिपय-च्छन्दसां परस्पर-पादमिश्रणेन सृष्टानि उपजाति-च्छन्दांसि अपि कविना प्रयुक्तानि। प्रचलितेषु छन्दःसु कविना विविध-वर्णवृत्तानां व्यवहारो विहितः। तेन मुख्यतः अनुष्टुप्, प्रमाणिका, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, रथोद्धता, इन्दिरा, वंशस्थम्, इन्द्रवंशा, द्रुतविलम्बितम्, तोटकम्, भुजङ्गप्रयातम्, स्रग्विणी, वसन्ततिलका, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, शार्दूल-विक्रीडितम्, स्रग्धरा चेत्यादीनि छन्दांसि प्रयुक्तानि सन्ति। कवेः रचनासु व्यवहृतानां कतिपयानां मुख्यच्छन्दसां वर्णसंख्यानुक्रमेण अनुशीलनं निम्नरूपेण प्रस्तूयते।

अनुष्टुप् (अष्टाक्षरं वृत्तम्) - छन्दःशास्त्रे अनुष्टुप्-छन्दः श्लोकः इति नाम्नापि परिचितम्। तस्य लक्षणं श्रुतबोधे निरूपितमस्ति

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।
द्वि-चतुष्पादयो-र्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥[1]

अनुष्टुप्-छन्दः लोक-व्यवहारे प्रायः एतल्लक्षणयुक्तमेव अष्टाक्षर-वृत्तमिति परिचितं वर्त्तते। छन्दोमञ्जर्यां तस्मिन् विषये वर्णितमस्ति :

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्वि-चतुर्थयोः।
गुरु षष्ठं च जानीयात् शेषेष्वनियमो मतः ॥
प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद् वृत्त-लक्षणम्।
छन्दोऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टक्षरता मता ॥[2]

छन्दसि यस्मिन् प्रायतः प्रतिपादं पञ्चम-वर्णो लघुः, षष्ठ-वर्णो गुरुः, द्वितीय-चतुर्थ-पादयोः सप्तम-वर्णो ह्रस्वो भवति, अन्ययोः अर्थात् प्रथम-तृतीययोः पादयोः सप्तम-वर्णो दीर्घो भवति, तत् अनुष्टुप् इति कथ्यते। अन्येषु वर्णेषु स्वतन्त्र-नियमो नास्ति। अस्य अपरं नाम श्लोकः इति परिचितम्। असूचिते सति पादान्त-वर्णे यतिपातो भवति। अत्र प्रतिचरणम् अष्टाक्षराणि भवन्ति। कवेः मेहेरस्य 'सूक्ति-कस्तूरिका' इति काव्ये अनुष्टुप्-छन्दसः प्रयोगः परिदृश्यते। पद्यद्वयं प्रस्तूयते उदाहरण-स्वरूपम्, **खादितुमेव जीवन्ति पर-वित्तापहारकाः।**

जीवितुमेव खादन्ति केचिल्लोक-हित-व्रताः ॥'
'यः पार्थक्यमविज्ञाय तत्त्वानां गुण-दोषयोः।
छिद्रमन्विष्यति क्षुद्रं दोषदृक् स विषीदति ॥[3]

---

[1] श्रुतबोधः,४

[2] छन्दोमञ्जरी, पञ्चमः स्तवकः

[3] सूक्ति-कस्तूरिका, १४, १५

कवेः 'स्तवार्चन-स्तवकम्' इति स्तोत्रकाव्यस्य 'श्रीदुर्गाष्टकम्' इत्यत्रापि अनुष्टुप्-छन्दसो व्यवहारः कृतः। उदाहरण-स्वरूपं श्लोकद्वयं प्रस्तूयते :

'ज्ञानं विद्या धृतिः प्रज्ञा राजसे श्री-र्यशस्विनी।
संस्थिता विश्वसंसारे शक्तिरूपा त्वमम्बिका ॥[1]

स्वभावकवि-गङ्गाधरमेहेर-प्रणीतस्य प्रसिद्धस्य तपस्विनी-महाकाव्यस्य संस्कृतानुवादः कविना हरेकृष्ण-मेहेरेण कृतोऽस्ति। तस्यानुवादस्य प्राक्कथने कविना श्रीमेहेरेण अनुष्टुप्-छन्दस: व्यवहारः कृतः। यथा,

'जानकी नायिका यत्र श्रीराम-सहधर्मिणी।
सती-शिरोमणी साध्वी पतिव्रता तपस्विनी ॥
वाणी भावमयी स्निग्धा प्रधानः करुणो रसः।
दर्शनीयं निसर्गस्य चित्रणं चात्र मञ्जुलम् ॥[2]

उपर्युक्तेषु उदाहरणेषु साधारणतया अष्टाक्षरस्य प्रचलितस्य अनुष्टुप्-छन्दस: लक्षणं वर्त्तते।

प्रमाणिका (अष्टाक्षरं वृत्तम्) - छन्दःशास्त्रे प्रमाणिकायाः लक्षणमेवं निरूपितमस्ति **'प्रमाणिका जरौ लगौ॥**[3] अस्मिन् प्रमाणिका-नाम्नि चतुष्पादे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण ज-र-गणौ एको लघुवर्णः एको गुरुवर्णश्च भवन्ति। असूचिते सति पादान्त-वर्णे यतिपातो भवति। अत्र प्रतिचरणम् अष्टाक्षराणि सन्ति। कवे: मेहेरस्य 'स्तवार्चन-स्तवकम्' इति काव्यस्य 'स्वरमङ्गला-वन्दना' इति कवितायां प्रमाणिका-च्छन्दस: प्रयोगो दृश्यते। सम्पृक्तं पद्यमेवं प्रस्तूयते :

'विराजते विनोदिनी पवित्रतां वितन्वती।
सुमङ्गलं ददातु नो विभास्वरा सरस्वती॥'[4]

इन्द्रवज्रा (एकादशाक्षरं वृत्तम्) : - छन्दःशास्त्रे इन्द्रवज्रायाः लक्षणम् - **स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः॥**[5]' यस्य चतुर्षु पादेषु क्रमेण तगणः, तगणः, जगणः, गुरुवर्ण-द्वयं च भवन्ति, तत् इन्द्रवज्रा नाम वृत्तं निगदितम्। असूचिते सति चरणान्त-वर्णे यतिपातो भवति। अत्र प्रतिपादम् एकादशाक्षराणि भवन्ति। कवेः 'पुष्पाञ्जलि-विचित्रा'-काव्यस्य 'पूज्य-पूजनम्' इति कवितायाः इन्द्रवज्राच्छन्दसः उदाहरणमेकम्

'लक्ष्मी-स्वरूपा गृहिणी सुधात्री
प्रेमास्पदं या महनीय-मूर्त्तिः।
उर्वीव सर्वं सहते सुहासा

---

[1] श्रीदुर्गाष्टकम्, ४

[2] तपस्विनी, प्राक्कथनम्, पृ. ११

[3] छन्दोमञ्जरी, २/४०; वृत्तरत्नाकरम्, ३/१९

[4] स्वरमङ्गला-वन्दना, ५

[5] छन्दोमञ्जरी,२/७२; वृत्तरत्नाकरम्,३/३०

माता सुवन्द्या ममतामयी सा ॥[1]

उपेन्द्रवज्रा (एकादशाक्षरं वृत्तम्) - लक्षणम् : **'उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ॥'** (छन्दोमञ्जरी,२/७४).

'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥[2]

यदि इन्द्रवज्राच्छन्दस: प्रतिपादं प्रथम-वर्णो लघुर्भवति, तर्हि तत् उपेन्द्रवज्रा नाम वृत्तमिति निरूप्यते। अर्थात् प्रतिपादं क्रमेण जगणः, तगणः, जगणः, गुरुवर्णद्वयं च भवन्ति। असूचिते सति पादान्ते यतिपातो भवति। अस्मिन् छन्दसि प्रतिचरणम् एकादशाक्षराणि भवन्ति। कवेः 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा'-काव्यात् 'पूज्य-पूजनम्' इति कवितायाः उपेन्द्रवज्रा-च्छन्दसः उदाहरण-स्वरूपं पद्यमेकं प्रस्तूयते :

'नमामि सर्वान् कवि-काव्यकारान्

समाज-कल्याण-विधौ हि येषाम्।

सुलेखनी सञ्चलिता सुवाण्या

वरेण्य-वर्णा महतां प्रशस्या ॥[3]

रथोद्धता (एकादशाक्षरं वृत्तम्) : - लक्षणम् : **'रात् परै-र्नरलगै रथोद्धता॥**[4] रथोद्धता इति चतुष्पादे एकादशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण र-गणः, न-गणः, र-गणः, एको लघुवर्णः, एको गुरुवर्णश्च भवन्ति। असूचिते सति अत्र पादान्त्यवर्णे यतिर्भवति। कवेः मेहेरस्य 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा'-काव्यात् 'जाह्नवी'-कवितायाः उदाहरणमेकम् :

'राग-रङ्गिम-तरङ्ग-मालया

मञ्जुला सरस-नाद-गुञ्जना।

शं तनोतु मधुरा सुधा-रया

ताप-वह्नि-हरणीह जाह्नवी ॥[5]

इन्दिरा (एकादशाक्षरं वृत्तम्) - लक्षणम् - **'नररलै-र्गुराविन्दिरा मता॥**[6] इन्दिरा इति चतुष्पादे एकादशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण न-गणः, र-गणद्वयं, एको लघुवर्णः एको गुरुवर्णश्च भवन्ति। असूचिते सति अत्र पादान्ते वर्णे यतिपतो भवति। कवेः मेहेरस्य 'स्वस्तिकविताञ्जलिः'-काव्यात् 'दुर्गादेवी-दशकम्' इति कवितायाः उदाहरणमेकम् :

'वृजिन-भञ्जिनी मञ्जुलानना

सुजन-रञ्जिनी कञ्ज-लोचना।

---

[1] पूज्य-पूजनम्,७

[2] वृत्तरत्नाकरम्,३/३१

[3] पूज्य-पूजनम्,५

[4] छन्दोमञ्जरी,२/९२

[5] जाह्नवी,१

[6] छन्दोमञ्जरी, द्वितीयस्तवकः, पृ.१०८, सु.राजस्य पुस्तकम्

जगति पूजिता गर्व-गञ्जिनी

भवतु ते कृपा शान्ति-शिञ्जिनी ॥[1]

वंशस्थम् अथवा वंशस्थविलम् (द्वादशाक्षरं वृत्तम्) : - वंशास्थस्य एवं निरूप्यते लक्षणम् :

'जतौ तु वंशस्थमुदीरितौ जरौ ॥[2]

'वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ॥[3]

यस्य चतुर्षु चरणेषु प्रतिपादं जतौ जरौ अर्थात् क्रमेण जगणः, तगणः, जगणः, रगणश्च भवन्ति, तत् वंशस्थम् अथवा वंशस्थ-विलम् इति वृत्तं निगद्यते। असूचिते सति चरणान्ते यतिपातो भवति। अत्र छन्दसि प्रतिचरणं द्वादशाक्षराणि भवन्ति।

उदाहरणार्थं प्रस्तूयते कवेः मेहेरस्य 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा'-काव्यात् 'परिणयाभिनन्दनम्' इति कवितायाः वंशस्थ-च्छन्दोबद्ध-पद्यमेकम् : **'प्रभोः प्रसादैः सहिता सुसम्पदा**

शुभानुकम्पा परिपातु दम्पती।

श्रियं समृद्धिं च सदा ददातु वै

प्रसन्नतां सन्निधि-सङ्ग-मङ्गलाम् ॥[4]'

इन्द्रवंशा (द्वादशाक्षरं वृत्तम्) - इन्द्रवंशायाः लक्षणम् - **तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ॥**[5] **स्यादिन्द्रवंशा ततजै र-संयुतैः॥**[6] यस्य चतुर्षु चरणेषु वंशस्थविल-च्छन्दसः गणाः स्युः, किन्तु सर्वेषां पादानां प्रथम-वर्णो गुरुर्भवति, तत् इन्द्रवंशा नाम वृत्तम्। अस्मिन् वृत्ते प्रतिचरणं क्रमेण त-गणद्वयं, ज-गणः, र-गणश्च वर्तन्ते। असूचिते सति पादान्ते यतिपातो भवति। अस्मिन् छन्दसि प्रतिपादं द्वादशाक्षराणि भवन्ति। कविवर-राधानाथराय-कृतायाः 'वर्षा' इति ओडिआ-कवितायाः संस्कृत-पद्यानुवादे कविना श्रीमेहेरेण इन्द्रवंशायाः प्रयोगः कृतः। उदाहरणस्वरूपं पद्यमेकं परिवेष्यते

'श्रीरामचन्द्रो रघुवंश-भूषणं

शैलेऽवसत् प्रस्रवणे सलक्ष्मणः।

तत्पाददेशे शयनेऽश्म-बन्धुरे

गोदावरी झर्झर-गुञ्ज-मञ्जुला॥[7]

---

[1] दुर्गादेवी-दशकम्', ४ / बर्त्तिका-२०२२

[2] वृत्तरत्नाकरम्, ३/४७

[3] छन्दोमञ्जरी, २/११२

[4] परिणयाभिनन्दनम्,१

[5] छन्दोमञ्जरी, २/११४

[6] वृत्तरत्नाकरम्, ३/४८

[7] वर्षा, श्लोकः-१

कवे-र्मेहेरस्य 'स्तवार्चन-स्तवकम्' इति काव्यस्य 'श्रीदुर्गापञ्चकम्' इत्याख्यायां कवितायाम् इन्द्रवंशा-च्छन्दसः प्रयोगः संदृश्यते। ततः पद्यमेकम् **'त्वं सर्वभूते जननी विराजिता**

जैत्री सुगात्री गिरिराज-नन्दिनी।

स्वान्ते जनानां भव शान्ति-सौख्यदा

पादारविन्दे तव नः सुवन्दनम् ॥[1]

तोटकम् (द्वादशाक्षरं वृत्तम्) - लक्षणम् - **वद तोटकमब्धि-सकार-युतम्॥**[2] **'इह तोटकमम्बुधि-सैः प्रथितम्॥**[3] तोटकम् इत्याख्ये अस्मिन् चतुष्पादे द्वादशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण स-गण-चतुष्टयं भवति। असूचिते सति अत्र पादान्त्यवर्णे यतिर्भवति। कवेः मेहेरस्य 'मातृगीतिकाञ्जलिः'-काव्यस्य 'प्रास्ताविकम्' इत्यतः उदाहरणमेकं प्रस्तूयते एवम् **'ललिता मधुरा रसभाव-भरा**

सुकुमार-रुचि-र्नव-काव्य-परा।

प्रिय-देवगवी-प्रवणा सुखदा

मम गीतिरियं कमनीय-पदा॥[4]

द्रुतविलम्बितम् (द्वादशाक्षरं वृत्तम्) - छन्दःशास्त्रे द्रुतविलम्बितस्य लक्षणमित्थं निरूपितम्। **द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ॥**[5] द्रुतविलम्बितम् इत्याख्ये चतुष्पादे द्वादशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण न-गणः, भ-गणद्वयं र-गणश्च भवन्ति। असूचिते सति अन्त्यवर्णे यतिर्भवति। कवेः मेहेरस्य 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा'-काव्यात् 'जाह्नवी'-कवितायाः पद्यमेकं प्रस्तूयते उदाहरणस्वरूपम् **'त्रिपथगा हि भगीरथ-गौरवा**

भुवन-पालन-वर्धन-कारिणी।

विजयते जगतां जननीव सा

चिर-नवा विमला भुवि जाह्नवी ॥[6]

पुनः कवेः 'मातृगीतिकाञ्जलि'-काव्यस्य 'प्रास्ताविकम्' इत्यतः द्रुतविलम्बित-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकम् :

'जगति संहत-सङ्गत-शाश्वती

विजयतां प्रिय-भारत-भारती।

भवतु गौरव-सौरभ-भास्वरा

---

[1] श्रीदुर्गापञ्चकम्, ५

[2] छन्दोमञ्जरी, २/१२१

[3] वृत्तरत्नाकरम्, ३/४९

[4] प्रास्ताविकम्,९/ मातृगीतिकाञ्जलिः

[5] वृत्तरत्नाकरम्,३/५०; छन्दोमञ्जरी,२/३०

[6] जाह्नवी, ३

विजयिनी मम देश-परम्परा ॥[1]

कवेः मेहेरस्य 'स्वस्तिकविताञ्जलिः'-काव्यात् 'जयतु भारत-सैनिकवाहिनी' इति कवितायाः द्रुतविलम्बित-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकं प्रस्तूयते इत्थम् :

'अरि-विनाशन-चण्ड-धुरन्धरा
प्रहरणादि-सुसज्जित-तत्परा।
अमित-केशरि-शक्ति-समूर्जिता
जयतु भारत-सैनिक-वाहिनी ॥[2]

भुजङ्गप्रयातम् (द्वादशाक्षरं वृत्तम्) - छन्दःशास्त्रे भुजङ्गप्रयातस्य लक्षणमेवरूपं वर्णितम्। **'भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः।**[3] **'भुजङ्गप्रयातं भवेद् यैश्चतुर्भिः।**[4] भुजङ्गप्रयातम् इत्याख्ये अस्मिन् चतुष्पादे द्वादशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण य-गण-चतुष्टयं भवति। असूचिते सति पादान्त्यवर्णे यतिपातो भवति। उदाहरणस्वरूपम्, कवेः मेहेरस्य 'स्तवार्चनस्तवकम्'-स्तोत्रकाव्यस्य 'नमस्ते शिवे गौरि' इति कवितायाः दुर्गास्तुति-परकं भुजङ्गप्रयात-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकं प्रस्तूयते

'मनोऽनन्त-दुर्भावना-गर्भितं मे
तमोराशि-लिप्तं विभीतं स्वधर्मे।
कृपार्द्रा सुभद्रं प्रदेहि प्रकाशं
कुरु त्वं कलित्रास-राशे-र्विनाशम् ॥[5]

स्रग्विणी (द्वादशाक्षरं वृत्तम्) - छन्दःशास्त्रे स्रग्विणी-छन्दसः लक्षणम् **'कीर्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी।**[6] **रैश्चतुर्भि-र्युता स्रग्विणी सम्मता।**[7] स्रग्विणी-नाम्नि अस्मिन् चतुष्पादे द्वादशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण र-गण-चतुष्टयं भवति। असूचिते सति पादान्त्यवर्णे यतिपातो भवति। कवेः मेहेरस्य 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा'-काव्यस्य 'जागतिकी' इति कवितायाः स्रग्विणी-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकं प्रस्तूयते उदाहरण-स्वरूपम्

'बुद्धिमान् मानवो वित्तवान् वीर्यवान्
शक्तिमान् भक्तिमान् कीर्त्तिमान् कान्तिमान्।
किन्तु मोहान्धकारैः खलु ग्रासितो

---

[1] प्रास्ताविकम्,१७/ मातृगीतिकाञ्जलिः

[2] जयतु भारत-सैनिकवाहिनी, ५

[3] छन्दोमञ्जरी, २/११९

[4] वृत्तरत्नाकरम्, ३/५५

[5] नमस्ते शिवे गौरि, ७

[6] छन्दोमञ्जरी, २/१२३

[7] वृत्तरत्नाकरम्, ३/५६

नाभिजानाति वै स्वात्मरूपान्वयम् ॥[1]

वसन्ततिलकम् अथवा वसन्ततिलका (चतुर्दशाक्षरं वृत्तम्) - वसन्ततिलकच्छन्दसः लक्षणमेवं वर्णितम्। **'ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः।**[2] **उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।**[3] यस्य चतुर्षु चरणेषु प्रतिपादं क्रमानुसारं तगणः, भगणः, जगणः, जगणः, तथा गुरुवर्णद्वयं च भवन्ति, तत् वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्। अस्मिन् छन्दसि प्रतिचरणं चतुर्दशाक्षराणि प्रयुक्तानि सन्ति। इदं छन्दः वसन्ततिलका इत्यपि कथ्यते। असूचिते सति चरणान्ते यतिपातो भवति। ओड़िआ-कविवरेण राधानाथरायेण रचितायाः 'वर्षा'-कवितायाः संस्कृतानुवादः हरेकृष्ण-मेहेरेण कृतः। तस्मात् उदाहरणस्वरूपं वसन्ततिलक-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकं प्रस्तूयते इत्थम् :

'चित्रं प्रपश्य पुरतः सलिले सरस्याः

क्रूराहि-तुण्ड-कवले पतितोऽपि भेकः।

लम्फं प्रदाय तरसा विलपन्नगाली-

दूर्ध्वं पतङ्गम-शिशुं वियति भ्रमन्तम् ॥[4]

कवेः मेहेरस्य 'स्वस्तिकविताञ्जलिः'-काव्यस्य 'सांसारिकम्' इति कवितायां वसन्ततिलका-च्छन्दसः रूपं प्राप्यते। अस्याः पद्यमेकं परिवेष्यते इत्थम् :

'वेशा भवन्तु विविधाः किमु तत्र चित्रं

देशात्मबोध-रचना तनुतां पवित्रम्।

लेशा अपीह सुकृताचरणेषु नित्यं

क्लेशापनोदन-कृते प्रभवन्ति सत्यम् ॥[5]

मालिनी (पञ्चदशाक्षरं वृत्तम्) - मालिनी-छन्दसः लक्षणं छन्दःशास्त्रे निरूप्यते एवंप्रकारकम् : **'न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी भोगि-लोकैः ॥**[6] मालिनी-नामके अस्मिन् चतुष्पादे पञ्चदशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण न-न-म-य-य-गणाः भवन्ति। अस्य अष्टमे वर्णे, ततः सप्तमे वर्णे च यतिपातो निरूपितः। उदाहरणस्वरूपं परिवेष्यते कवेः मेहेरस्य 'वर्षा' इति अनूदित-कवितायाः मालिनी-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकम्

'भवति जलद-कालो बन्धुरुद्भित-कुलानां

क्षयमलभत पद्मं नात्र किञ्चिद् विचित्रम्।

---

[1] जागतिकी,१

[2] छन्दोमञ्जरी, २/१९१

[3] वृत्तरत्नाकरम्, ३/७९

[4] वर्षा, श्लोकः-२५

[5] सांसारिकम्, ७

[6] छन्दोमञ्जरी,२/२२२; वृत्तरत्नाकरम्,३/८४

सलिलमतिशयं वै तत्कृतेऽभूत् कृतान्तो

ह्यतिशय-धनराशि-र्वत्स ! घोरो दुरन्तः ॥[1]

मन्दाक्रान्ता (सप्तदशाक्षरं वृत्तम्) - मन्दाक्रान्तायाः लक्षणं निरूपितमस्त्येवम्। **'मन्दाक्रान्ताम्बुधि-रस-नगै-र्मो भनौ तौ ग-युग्मम्।**[2] यस्य चतुर्षु चरणेषु क्रमेण मगणः, भगणः, नगणः, तगण-द्वयं, गुरुवर्ण-द्वयं च भवन्ति, तत् मन्दाक्रान्ता नाम सप्तदशाक्षरं वृत्तम्। अत्र चतुर्भिः, षड्भिः , सप्तभिश्च वर्णैः यतिपातो भवति। कवेः मेहेरस्य 'स्तवार्चन-स्तवकम्' इति काव्यस्य 'दशावतार-स्तवः' इति कवितायां मन्दाक्रान्ता-च्छन्दसः प्रयोगो दृश्यते। तस्याः पद्यमेकं प्रस्तूयते

'धातुः स्तुत्या चिर-जलचरीं दिव्य-मूर्त्तिं दधानो

हत्वा शङ्खासुरमपहृताऽऽम्नायमम्भोधि-निम्ने।

यो वेदानामसि विहितवान् राक्षसारिः सुरक्षां

विश्वेश ! त्वां वर सुमनसां मीनमाद्यं नमामि ॥[3]

मन्दाक्रान्ता-च्छन्दसो लक्षणानुसारम् अत्र प्रतिपादं सप्तदशाक्षराणि सन्ति। तानि चतुष्पाद-युक्तानि। अस्मिन् छन्दसि क्रमानुसारं मगणः, भगणः, नगणः, तगणद्वयं, गुरुवर्णद्वयं च विद्यन्ते। कविना शास्त्र-नियमानुसारं सुप्रयुक्तमेव इदं छन्दः। चतुर्थपादे पादान्त-वर्णो (मि) विकल्पेन दीर्घः स्यात्। कवेः मेहेरस्य 'स्तवार्चन-स्तवकम्' इति स्तोत्रकाव्यस्य 'देवि ! दुर्गे ! नमस्ते' इति कवितायां मन्दाक्रान्ता-च्छन्दसः सम्यक् प्रयोगो विहितोऽस्ति। उदाहरणस्वरूपं तस्याः पद्यमेकं परिवेष्यते एवंप्रकारेण - **'माङ्गल्यानां त्वमसि जननी देवि ! दुर्गे ! नमस्ते**

दौर्बल्यानां सबल-हरणी भक्ति-माल्यै-र्वरेण्या।

त्वं शल्यानां समुपशमनी शैलजा शूलहस्ते !

वात्सल्यानां मधुर-झरणा देहि भद्रं शरण्या ॥[4]

शिखरिणी (सप्तदशाक्षरं वृत्तम्) - शिखरिणी-छन्दसो लक्षणमेवम्। **'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी॥**[5] शिखरिणी-नाम्नि अस्मिन् चतुष्पादे सप्तदशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण य-गणः, म-गणः, न-गणः, स-गणः, भ-गणः, एको लघुवर्णः, एको गुरुश्च भवन्ति। द्विधा विभक्ते छन्दसि षष्ठे वर्णे ततः सप्तदशे अर्थात् अन्त्यवर्णे यतिर्भवति। कवेः मेहेरस्य 'स्तवार्चन-स्तवकम्' इत्याख्यस्य स्तोत्रकाव्यस्य 'नमस्ते हे दुर्गे' इति कवितायाः दुर्गादेवी-स्तुति-परकं शिखरिणी-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकम् उदाहरणस्वरूपं प्रस्तूयते :

'अनन्या गौरी त्वं हिमगिरि-सुकन्या सुमहिता

---

[1] वर्षा, श्लोकः-२७

[2] छन्दोमञ्जरी, २/२७३

[3] दशावतार-स्तवः,१

[4] नमस्ते हे दुर्गे,२

[5] छन्दोमञ्जरी,२/२६६; वृत्तरत्नाकरम,३/९०

पराम्बा हेरम्बाकलित-मुखबिम्बा मधुमती।

स्वभावैर्भव्या त्वं मुनि-मनुज-सेव्या जनहिता

ममान्तः-सन्तापं हृदयगत-पापं हर शिवे!॥[1]

शार्दूलविक्रीडितम् (ऊनविंशाक्षरं वृत्तम्) - शार्दूलविक्रीडित-च्छन्दसो लक्षणं वर्णितमित्थम्। **'सूर्याश्वै-र्मसजस्-ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्॥**[2]पाठान्तरे लक्षणमेवम् - **सूर्याश्वै-र्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्॥**[3] शार्दूलविक्रीडितम् इत्याख्ये चतुष्पादे ऊनविंशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण म-स-ज-स-त-त-गणाः एको गुरुवर्णश्च भवन्ति। द्वादशे वर्णे, ततः सप्तमे वर्णे च यतिपातो भवति। अत्र १२+७=१९ वर्णाः सन्ति। उदाहरणार्थं कवेर्मेहेरस्य 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा काव्यतः 'जाह्नवी'-कवितायाः शार्दूलविक्रीडित-च्छन्दोबद्धं पद्यमेकं परिवेष्यते एवम् :

'या स्वर्गात् समुपागता क्षितितले शम्भोर्जटा-संश्रिता

पुत्राणां सगरस्य मुक्ति-सरणी भागीरथी स्वर्णदी।

रम्या पुण्यजला महाकलुषहा मन्दाकिनी वन्दिता

माङ्गल्यं जगतां कृते वितनुते गङ्गा शुभाङ्गी सदा॥[4]

स्रग्धरा (एकविंशाक्षरं वृत्तम्) - लक्षणं स्रग्धरा-छन्दसो निरूपितमस्ति एवम् **'म्र-भ्नै-र्यानां त्रयेण त्रिमुनि-यतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्।**[5] स्रग्धरा-नाम्नि अस्मिन् चतुष्पादे एकविंशाक्षरे वृत्ते प्रतिपादं क्रमेण म-र-भ-न-य-य-य-गणाः भवन्ति। अत्र सप्तम-वर्णे, ततः सप्तम-वर्णे, ततः पुनः सप्तमवर्णे च यतिर्भवति। अत्र समुदाय-रूपेण ७+७+७ = २१ वर्णाः भवन्ति। कवेः मेहेरस्य 'स्तवार्चन-स्तवकम्' इत्याख्यस्य स्तोत्रकाव्यस्य 'स्वस्ति-हस्ते नमस्ते' इति दुर्गादेवी-स्तुतितः पद्यमेकम् उदाहरणार्थमेवम् :

'सिंहासीना सुहासा विदलित-महिषा दिव्यभासा विभान्ती

मह्यं मोहादि-हन्त्री गणपति-जननी मोहिनी माननीया।

मन्दारै-र्मोदयन्ती रुचिर-हिमगिरे-र्नन्दिनी स्कन्दमाता

वन्द्या गीर्वाण-वृन्दै-र्हर हर-दयिते ! स्वान्त-सन्तापजातम्॥[6]

अस्मिन् पद्ये स्रग्धरायाः समुचित-पदयोजना छन्दोनियमानुसारं विद्यते।

---

[1] नमस्ते हे दुर्गे,२

[2] छन्दोमञ्जरी,२/३२२.वृत्तरत्नाकरम्,३/९९

[3] छन्दोमञ्जरी, २/१९. सिद्धान्तकौमुदी एवं छन्दोमीमांसा, पृ.३२६

[4] जाह्नवी, ४

[5] छन्दोमञ्जरी,२/३४३. वृत्तरत्नाकरम्,३/१०२

[6] स्वस्ति-हस्ते नमस्ते,३

सुन्दरी (अर्द्धसम-वृत्तम्) - सुन्दरी-नामकस्य छन्दसो लक्षणमित्थं निरूप्यते। **'अयुजो-र्यदि सौ जगौ युजो सभरा ल्गो यदि सुन्दरी तदा॥**[1] सुन्दरी-नाम्नि अस्मिन् चतुष्पादे अर्धसम-वृत्ते विषमयोः अर्थात् प्रथम-तृतीययोः पादयोः क्रमेण स-स-ज-गणाः एको गुरुवर्णश्च भवन्ति, समयोः अर्थात् द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः क्रमेण स-भ-र-गणाः एको लघुवर्णः एको गुरुवर्णश्च भवन्ति। प्रथम-पादे तृतीय-पादे च प्रत्येकं दश-वर्णाः, पुनः द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः प्रत्येकम् एकादश-वर्णाः विद्यन्ते। पादस्य अन्त्यवर्णे यतिपातो भवति। अस्य छन्दसः अपर-नामद्वयमपि कथ्यते 'वियोगिनी', 'वैतालीयं' चेति। उदाहरणस्वरूपम् कविवर-राधानाथराय-प्रणीतायाः 'वर्षा' इति मूल-ओड़िआ-कवितायाः कवेर्मेहेरस्य संस्कृतानुवादात् सुन्दरी-च्छन्दसा रचितं पद्यमेकं समुपस्थाप्यते इत्थम् :

'मनुजोऽनुज! काल-बन्धनै-
र्भ्रमतीत्थं बहुलार्त्ति-विह्वलः।
इह कामयते तथाप्यसौ
चरितार्थां भवभोग-तृष्णिकाम् ॥[2]

उपर्युक्त-विवेचनेन ज्ञायते यत् कविना मेहेरेण सुमञ्जुलरूपेण अनेकानि प्रचलितानि छन्दांसि स्वीय-कृतिषु प्रयुक्तानि। सम्प्रति कविना व्यवहृतानाम् उपजाति-च्छन्दसः कतिपय-भेदानां विवेचना क्रियते।

उपजाति: **(मिश्रितच्छन्दोरूपं वृत्तम्)** - उपजातिरिति छन्दसो लक्षणमेवं निरूपितम् :

'अनन्तरोदीरित-लक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातस्ता:।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु
वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥[3]

छन्दःशास्त्रोक्त-लक्षणानुसारम् इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रयो: छन्दसो: परस्पर-मिश्रणेन उपजाति-नामकस्य छन्दस: सृष्टिः भवति। एषा साधारणतया उपजातिरिति कथ्यते। **इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥'** इति लक्षणाद् बुध्यते यत् अपरयोः कयोश्चित् द्वयोः छन्दसोः अथवा त्रयाणाम् अथवा चतुर्णां छन्दसां परस्पर-पाद-मिश्रणे सत्यपि उपजातिर्नाम एव छन्दो भवतीति छन्दोविद्भिः प्रतिपादितम्। एवंप्रकारेण उपजातयः विविध-प्रकाराः भवितुमर्हन्ति। कवेः हरेकृष्णमेहेरस्य संस्कृतरचनासु विविध-प्रकाराणि उपजाति-च्छन्दांसि दृष्टिगोचराणि भवन्ति। तेषु कतिपयच्छन्दसां सोदाहरणं विवेचनं निम्नरूपेण प्रस्तूयते।

इन्द्रवज्रायाः उपेन्द्रवज्रायाश्च मिश्रणेन उपजातिः - कवे: मेहेरस्य 'सौन्दर्यसन्दर्शनम्'-काव्यस्य 'सौन्दर्य-प्रकाश:' इति कवितायाम् उपजातिरिति छन्दस: प्रयोगो दृश्यते। उदाहरणस्वरूपम् :

---

[1] छन्दोमञ्जरी, ३/१३

[2] वर्षा-२६, लोकभाषासुश्री:

[3] छन्दोमञ्जरी,२/७६; वृत्तरत्नाकरम्, ३/३२

‘सत्यं शिवं सुन्दरमत्र लोके

प्रसिद्धमेतत् त्रितयं विभाति।

जानाति नित्यं खलु तत्त्वदर्शी

नाज्ञाय किञ्चित् स्वदते मनोज्ञम् ॥[1]

पद्येऽस्मिन् प्रथमे, तृतीये, चतुर्थे च पादे इन्द्रवज्रा प्रयुक्ताऽस्ति। केवलं द्वितीये पादे उपेन्द्रवज्रा विद्यते, अत्र विभाति-शब्दस्य ति-इति पादान्त्य-ह्रस्व-वर्णः विकल्पेन दीर्घो भवति नियमानुसारम्। अतः द्वयोः छन्दसोः मिश्रणादत्र उपजातिरिति सुस्पष्टं ज्ञायते।

इन्द्रवंशा-वंशस्थयोः छन्दसोः मिश्रणेन उपजातिः - पुनश्च ‘सौन्दर्य-संदर्शनम्’-काव्यस्य ‘सौन्दर्य-प्रकाशः’ इति कवितायाम् इन्द्रवंशायाः वंशस्थस्य च सम्मिश्रणेन उपजाति-च्छन्दस: प्रयोगो विलोक्यते। ततः पद्यमेकं प्रस्तूयते :

‘सन्ताप-नाशाय सुखोपलब्धये

स्वान्तः-प्रसादाय भुवां शिवाप्तये।

सुमङ्गलं वाङ्मय-सिन्धु-गर्भतः

काव्याख्य-रत्नं विबुधैः समुद्धृतम् ॥[2]

अत्र उदाहरणे प्रथम-द्वितीय-चतुर्थपादेषु इन्द्रवंशा व्यवहृतास्ति, केवलं तृतीय-पादे वंशस्थं विद्यते। इत्थम् अनयो: द्वयोः छन्दसोः सम्मिश्रणेन उपजाति-र्नाम छन्द: प्रयुक्तमिति सिद्धम्। कवेः ‘पुष्पाञ्जलिविचित्रा’-काव्यस्य ‘विभाति भावना’ इति कवितायां वंशस्थ-इन्द्रवंशयोः पाद-मिश्रणेन उपजातिरिति छन्दसो व्यवहारः कृतः। ततः उदाहरणस्वरूपं पद्यमेकं परिवेष्यते इत्थम् **‘न यत्र पर्यावरण-प्रदूषिका**

न वै वधू-प्राणहरा विभीषिका।

न यत्र हिंसा शठता प्रवञ्चना

दिव्या चिरं सैव चकास्ति भावना ॥[3]

अस्मिन् उदाहरणे प्रथम-द्वितीय-तृतीय-पादेषु वंशस्थं प्रयुक्तमस्ति, केवलं चतुर्थ-पादे इन्द्रवंशा विद्यते। अत: एतयोः पाद-सम्मिश्रणेन उपजाति-र्नाम छन्द: प्रयुक्तमिति सिद्धम्। कवेः ‘स्तवार्चनस्तवकम्’-काव्यस्य ‘श्रीदुर्गापञ्चकम्’ इति कवितायाम् इन्द्रवंशा-वंशस्थयो: मिश्रणेन उपजातिरिति छन्दसो व्यवहारः दृष्टिपथमायाति। उदाहरणस्वरूपं पद्यमेकं परिवेष्यते इत्थम् **अस्माकमन्तःकरण-प्रदूषणं**

भस्मीकुरु त्वं तमसां निरासिनी।

शर्वाणि ! सर्वाणि पवित्रय स्वयं

---

[1] सौन्दर्य-प्रकाश:,३

[2] सौन्दर्य-प्रकाशः, १

[3] विभाति भावना,९

प्रसार्य पर्यावरणं सुनिर्मलम्॥[1]

उपर्युक्ते पद्ये प्रथम-द्वितीय-तृतीय-पादेषु इन्द्रवंशा प्रयुक्तास्ति, केवलं चतुर्थ-पादे वंशस्थं व्यवहृतम्। एवं द्वयोः सम्मिश्रणेन उपजाति-र्नाम छन्दः प्रयुक्तमिति सिद्धम्।

इन्द्रवज्रा-वंशस्थयोः मिश्रणेन उपजातिः - कवेः 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा'-काव्यस्य 'होलिकाभिनन्दनम्' इति कवितायां द्वयोः इन्द्रवज्रा-वंशस्थयोः छन्दसोः मिश्रणेन उपजाति-च्छन्दसः प्रयोगो दृश्यते। उदाहरणस्वरूपं सम्पृक्तं पद्यं प्रस्तूयते इत्थम्

सद्भावनायाः प्रिय-मित्रतायाः

प्रसार्य वार्त्तां सरसां सुसौरभाम्।

सुरङ्ग-हिल्लोलमयं हि मङ्गलं

तनोतु भव्यो भुवि होलिकोत्सवः॥[2]

अस्मिन् पद्ये प्रथम-पादे इन्द्रवज्रा व्यवहृता, द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पादेषु वंशस्थं प्रयुक्तमस्ति। एवमुभयोः सम्मिश्रणेन उपजाति-र्नाम छन्दः सुनिश्चितम्।

उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवंशायाश्च मिश्रणेन उपजातिः - कविवर-राधानाथराय-कृतायाः 'वर्षा' इति ओड़िआ-कवितायाः कवेः मेहेरस्य संस्कृत-श्लोकानुवादे उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवंशायाश्च मिश्रणेन उपजाति-च्छन्दसः प्रयोगः संदृश्यते। उदाहरणस्वरूपं प्रस्तूयते सम्पृक्तं पद्यमेवंप्रकारकम् :

'धराधर-श्याम-शरीर-लग्ना

विभान्ति शुभ्राः क्वचिदभ्र-पुञ्जाः।

विष्णो-र्ध्रुवं विच्छुरिताः कलेवरे

क्षीरोद-फेनाः प्रतिभान्ति चेतसा॥[3]

उल्लिखिते पद्ये प्रथम-पादे द्वितीय-पादे च उपेन्द्रवज्रायाः प्रयोगोऽस्ति। ततः तृतीये चतुर्थे च पादे इन्द्रवंशा व्यवहृता। इत्थं द्वयोः सम्मिश्रणेन उपजाति-र्नाम छन्दः सिद्धम्।

उपेन्द्रवज्रा, इन्द्रवज्रा, इन्द्रवंशा चेति त्रयाणां छन्दसां मिश्रणेन उपजातिः - कवेः मेहेरस्य 'स्वस्तिकविताञ्जलिः'-काव्यस्य 'स्वास्थ्यभावनम्' इति कवितायाम् उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवज्रायाः इन्द्रवंशायाश्च परस्पर-मिश्रणेन उपजातेः सन्निवेशो लोक्यते। उदाहरणस्वरूपं पद्यमेवंरूपम् :

'मितं सदाहार-विहार-जातं

ध्येयं समेषां सदने नितान्तम्।

प्रातश्च सायं चरण-प्रचालनं

---

[1] श्रीदुर्गापञ्चकम्,४

[2] होलिकाभिनन्दनम्,१

[3] वर्षा-६, लोकभाषासुश्रीः

सारं हितं स्वास्थ्यकृते निगद्यते॥[1]

प्रोक्ते पद्ये प्रथम-पादे उपेन्द्रवज्रा, द्वितीय-पादे इन्द्रवज्रा, तृतीय-चतुर्थ-पादयोः इन्द्रवंशा व्यवहृतास्ति। इत्थं त्रयाणां छन्दसां पादाः प्रयुक्ताः सन्ति। एवं मिश्रणेन उपजातिरिति छन्दसः प्रयोगो निश्चीयते।

इन्द्रवंशा, वंशस्थम्, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा चेति चतुर्णां छन्दसां मिश्रणेन उपजातिः - कवेः 'पुष्पाञ्जलिविचित्रा'-काव्यस्य 'जाह्नवी' इति कवितायां चतुर्णां छन्दसां सम्मिश्रणेन उपजातिरिति छन्दसो व्यवहारः कृतः। तस्मात् उदाहरणस्वरूपं पद्यमेकं परिवेष्यते इत्थम् :

'या विश्ववारा प्रथमैव संस्कृति-
र्विराजते या पुनती जगज्जनम्।
सा जाह्नवी-चिह्नित-पुण्यधारा
तनोतु भद्रं रस-भाव-सारा॥[2]

उदाहरणेऽस्मिन् प्रथम-पादे इन्द्रवंशा, द्वितीय-पादे वंशस्थम्, तृतीय-पादे इन्द्रवज्रा, चतुर्थ-पादे उपेन्द्रवज्रा, एवं चतुर्णां छन्दसां पादाः प्रयुक्ताः सन्ति। एतेषां परस्पर-सम्मिश्रणेन उपजाति-र्नाम छन्द: व्यवहृतमिति निश्चितम्।

उपसंहारः - उपर्युक्तरूपेण विविधानां छन्दसां कतिपय-वर्णवृत्तानां वा अनुशीलनेन ज्ञायते यत् कवेः हरेकृष्ण-मेहेरस्य लेखनी काव्य-विरचने न केवलं गतिशीलतां भजते, अपितु परम्परा-प्रचलितानां नानाच्छन्दसां समीचीन-प्रयोगकरणे निपुणत्वं प्रकाशयति। भावानुकूला भाषा कवेः रचना-वैशारद्यं सूचयति। पुनः विविध-च्छन्दसां पादमिश्रणेन उपजाति-च्छन्दोविरचनायामपि कवेश्चातुर्यं सम्यक् प्रकटितम्। कवेः कृतिषु छन्दोरचनायां कुत्रापि व्यतिक्रमोऽथवा नियम-लङ्घनादि-दोषो न दृश्यते। कविना कुत्रचिदपि अपशब्दानां प्रयोगो नैव कृत:। सर्वत्र सम्मार्जिता सुरुचि-सम्पन्ना पदावली व्यवहृता। जटिलता तथा दुर्बोधता कवे: कृतिषु न सन्दृश्यते। कुत्रापि रचनायाम् अनौचित्य-प्रयोगो न लभ्यते अथवा अश्लीलत्वादि-दोषो नास्ति। अत: कवेः मेहेरस्य विविध-काव्येषु समुपयुक्त-पदन्यास-कारणात् तथा शब्दानुकूलानां समुपयुक्त-भावानां प्रकाशन-कारणात् काव्यदोषादिकं न लक्ष्यते। काव्यगुण-सम्पन्ना तस्य कवितावली। पदावलीष्वपि कुत्रापि असाधु-प्रयोगो नैव विलोक्यते। तेन विरचितासु सर्वासु कवितासु तस्य अभिव्यक्ति: पूर्णरूपेण सरला, तरला, सुबोधा, रोचका च वर्त्तते। अनेन कवेः हरेकृष्णमेहेरस्य सर्जन-प्रवणतायाः प्रगतिशीलतायाश्च प्रमाणं नूनं समुपलभ्यते। वास्तवदृष्ट्या कवेः प्रतिभा सारस्वत-जगति नितान्तमभिनन्दनीया।

सहायक-ग्रन्थादि-सूची :

1. मेहेरः, हरेकृष्णः,(१९९७), *मातृगीतिकाञ्जलिः*, कलाहाण्डि-लेखक-कला परिषद्, भवानीपाटना, ओड़िशा.
2. मेहेरः, हरेकृष्णः, *पुष्पाञ्जलिविचित्रा, सौन्दर्यसन्दर्शनम्, स्वस्तिकविताञ्जलिः, स्तवार्चनस्तवकम्, सूक्ति-कस्तूरिका* (जालस्थानम् : www.hkmeher.blogspot.com)

[1] स्वास्थ्यभावनम्, ८

[2] जाह्नवी,२

3. मेहेरः, स्वभावकवि-गङ्गाधरः, (२०१२), *तपस्विनीमहाकाव्यम्,* (अनुवादकः, मेहेरः, हरेकृष्ण), परिमल पब्लिकेशन, शक्तिनगर, दिल्ली.
4. उपाध्याय, आचार्य बलदेव, (१९६६),*वैदिक साहित्य और संस्कृति,* शारदा निकेतन, वाराणसी.
5. उपाध्याय, आचार्य बलदेव, (१९९०),*संस्कृत साहित्य का इतिहास,* शारदा निकेतन, वाराणसी.
6. उपाध्याय, आचार्य बलदेव (२००२), (प्रधान सम्पा.)), *संस्कृत साहित्य का बृहद् इतिहास (सप्तम- खण्ड* आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास, (सम्पा.जगन्नाथ पाठक), उत्तरप्रदेश-संस्कृत-संस्थानम्, लखनऊ.
7. पण्डा, रवीन्द्रकुमारः, (२००९), *एसे अफ़ मर्डन् संस्कृत् पोएट्री,* भारतीय कला प्रकाशन, दिल्ली.
8. कालिदासः, (संवत् १९८५), *श्रुतबोधः,* श्रीहरिकृष्ण-निबन्धभवनम्, बनारस सिटी.
9. श्रीगङ्गादासः, (१९६९), *छन्दोमञ्जरी,* संपा. पं.अनन्तरामशास्त्री,चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस्, वाराणसी.
10. श्रीगङ्गादासः, (२०१५), *छन्दोमञ्जरी,* संपा. सुशान्तकुमार-राजः, सांविदीप्रकाशनम्, पुरी, ओड़िशा.
11. पति, निरञ्जन, पति, मिनतिराणी, (२०१३), *सिद्धान्तकौमुदी एवं छन्दोमीमांसा,* कल्याणी पब्लिशर्स, नवदिल्ली.
12. भट्टः, केदारः, (१९९९), *वृत्तरत्नाकरम्,* मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास, हिन्दी संस्कृत-पुस्तक विक्रेता, सैदमिट्टा बाजार, लाहौर.
13. शुक्लः, हीरालाल (सम्पा), (२००२), *ए हिस्ट्री अफ़ मडर्न् संस्कृत लिट्रेचर्,* निउ भारतीय बुक् कर्पोरेशन्, दिल्ली.
14. Contributions of Harekrishna Meher to Sanskrit: Link: http://tapasvini-kavya.blogspot.in/2013/04contributions-of-drharekrishna-meher-to.html
15. श्रद्धा (संस्कृत-शोधपत्रिका, ISSN: 2321-273X), संयुक्ताङ्कः ३-४, २०१२-२०१३, स्नातकोत्तर-संस्कृतविभागः, गङ्गाधरमेहेर-स्वयंशासित-महाविद्यालयः, सम्बलपुरम्, ओडिशा.
16. बर्त्तिका (त्रैमासिकी, दशहरा-विशेषाङ्क, अक्टोबर-दिसम्बर,२०२२), (दुर्गादेवी-दशकम्), दशरथपुर, याजपुर, ओड़िशा.
17. लोकभाषासुश्रीः (मासिकी, अक्टोबर-नवम्बर २००६), (वर्षा-कविता), लोकभाषाप्रचार-समितिः, पुरी.
18. मेहेरः, हरेकृष्णः, (२०१७), *आधुनिक संस्कृतसाहित्य में काव्यदिशा,* एक आकलन, प्राचीप्रज्ञा ११-१२.
19. काव्यामृतवर्षिणी, (षाण्मासिकी, जनवरी-जून् २०२०), ('जयतु भारत-सैनिकवाहिनी' कविता), अमृतवाणी-कविपरिषद्, बागपतम्, उत्तरप्रदेशः.

Author's Detail

Address: डॉ. सस्मिता साहुः,
अध्यापिका, संस्कृत-विभागः,
पञ्चायत-महाविद्यालयः, बरगडम्, ओड़िशा.

****

SUBMIT YOUR MANUSCRIPT

Call for Research Papers for 19th Issue of peer reviewed Research Journal

"प्राची प्रज्ञा" (ISSN 2348 – 8417)

महोदयाः !

"प्राची प्रज्ञा" (ISSN 2348 – 8417) इति सन्दर्भितान्ताराष्ट्रियान्तर्जालपत्रिकायाः "शास्त्रमञ्जूषा" इति षाण्मासिकखण्डस्य **अष्टादशावतरणस्य (2024-दिसम्बर-मासे प्रकाशयिष्यमाणस्य)** कृते अधस्तनविषयमवलम्ब्य मौलिकाः शोधलेखा आविश्वं विद्यमानेभ्यो विद्वद्भ्य आमन्त्र्यन्ते । A4 पृष्ठे 1.15 पङ्क्तिगतान्तरालसहिता न्यूनातिन्यूनं दशपृष्ठात्मका लेखा निम्नप्रारूपेणैव टङ्कयित्वा prachiprajnaenb@gmail.com इति अन्तर्जालसंकेतेन मृदुप्रतिकृतिरूपेणैव **31st August, 2024 (12:00 Midnight IST)** पर्यन्तं प्रेषयितुं शक्यन्ते।

शोधपत्रस्य प्रारूपम् -

- शोधलेखाः संस्कृतभाषया/ Englishभाषया / हिन्दीभाषया वा 12/ 14 अक्षरमानेन A4 पृष्ठे 1.15 पङ्क्ति-अन्तरालेन समर्थ्यप्रान्तीयस्थापनपूर्वकं (Justified aligned) Microsoft Word आधारितसञ्चिकाप्रारूपमेवाश्रित्य टङ्किताः स्युः। संस्कृतभाषया हिन्दीभाषया च लेखाः Arial Unicode MS इति Unicode आधारितदेवनागरीलिप्या / रोमनलिप्या वा टङ्किताः स्युः।
- पादटिप्पणी / सन्दर्भसूची American Psychological Association (APA7) पद्धतिमनुसृत्य निर्मातव्या।
- पृष्ठसज्जाक्रमो अधोनिर्दिष्टरूपेण स्यात्
  1. शीर्षकपृष्ठम्
  2. शोधसारः - आंग्लभाषया 100 शब्दैः
  3. कुञ्चीशब्दाः -
  4. मूलपाठः पादटिप्पणीसहितः
  5. सन्दर्भः - APA7 अनुरूपः
  6. अनुक्रमणिका
  7. चित्राणि
  8. परिशिष्टानि
- शीर्षकपृष्ठम् अधोनिर्दिष्टप्रकारेण स्यात्
  1. शोधपत्रशीर्षकं – आंग्लरूपान्तरसहितं स्यात्
  2. निबन्धकारस्य नाम आंग्ल-देवनागरीलिपिभ्यां
  3. निबन्धकारस्य संस्थासम्बद्धता
  4. निबन्धकारस्य पत्राचारसंकेतः
  5. अणुपत्रसंकेतः
  6. दूरभाषसंख्या
- शोधपत्रेण सह स्वीयमेकम् सद्यः गृहीतं 3.5 x 4.5 cm परिमितं स्वीयं भावचित्रं 20 kb परिमितं (JPEG प्रारूपेण) अवश्यं प्रेषणीयम्।

▪शोधपत्रेण सह घोषणापत्रस्य पूरितप्रारूपस्य अङ्कीयप्रतिमा (scanned copy of the filled in declaration form) अवश्यं प्रेषणीया।

▪विशेषज्ञमण्डल्या पुनरीक्षणोपरान्तं (Peer Reviewing) प्रकाशनयोग्याः शोधलेखाः प्रकाशयिष्यन्ते।

प्रकाशनयोग्यतायाः मानदण्डाः निम्नवत् निर्धारिताः सन्ति-

1. शोधलेखः संस्कृतवाङ्मयस्य केनाप्येकेनाङ्गेन सह सम्बद्धः स्यात्। यथा- वेदः, वेदाङ्गानि, उपनिषद्, दर्शनानि, पुराणानि, स्मृतिः, योगः, आगमः, साहित्यं, कव्यशास्त्रं, व्याकरणं, तन्त्रं, ज्योतिषं तथा संगणकीयभाषाविज्ञान-पर्यावरणाद्याधुनिकविषयाः।
2. शोधलेखः स्वीयः मौलिकश्च स्यात्।
3. शोधलेखे विवेचनप्रक्रिया समस्याचयनत → आरभ्य क्रमेण प्राक्कल्पना → ततः समालोचनात्मकं मूल्याङ्कनं → तथा अन्ते शोधस्य मौलिकनिष्कर्षेण सहोपसंहारः इत्येवं क्रमवद्धतापुरःसरं विकसिता स्यात्।
4. शोधलेखे काचिन्नवीना अवधारणा, किमपि नवीनं तथ्यं, नवीनं मूल्याङ्कनं, नवीनः सिद्धान्तः, नवीना शैली, नवीनः संकेतो वा अवश्यमाविष्कृतः स्यात्।
5. शोधलेखस्य भाषा परिष्कृता, प्राञ्जला, स्तरानुगुणा च स्यात्।
6. शोधलेखे समसामयिकी सम्बद्धता, तार्किकम् अनुशीलनं, तथा सन्दर्भाणामौचित्यमवश्यं स्युः।
7. शोधलेखे अन्यस्य प्रकाशनस्यांशोद्धरणे तदनुमतिः अवश्यं स्वीकर्तव्या, यदि तादृशमुद्धरणं ५०० शब्देभ्योऽधिकमस्ति।
8. प्रकाशनात्परं शोधलेखस्य सर्वाधिकारः "प्राची प्रज्ञा" इत्यस्याः एव सुरक्षितः भविष्यति।
9. प्रकाशनसम्बन्धे पत्राचाराय शोधलेखेन सह प्रयुक्तान्तर्जालसंकेतः (Email ID) एव उपयोक्तव्यः।
10. सर्वाऽपि प्रक्रिया अन्तर्जालमाध्यमेनैव सम्पादयिष्यते। मुद्रितरूपेण न काचित् प्रक्रिया अवलम्ब्यते।
11. शोधलेखस्य प्रकाशनयोग्यताऽयोग्यतानिर्धारणदायित्वं "प्राची प्रज्ञा" इत्यस्यामेव न्यस्तं भविष्यति।

शोधपत्रेण सह प्रेषणीयानां सूची

1. **उपर्युक्तप्रारूपानुरूपः मौलिकः शोधलेखः**
2. **सद्यो गृहीतं 3.5 x 4.5 cm परिमितं स्वीयं 20 kb परिमितं (JPEG प्रारूपेण) भावचित्रम्।**
3. **प्रदत्तप्रारूपेण घोषणापत्रम्**

Call for Research Papers for 19th Issue of peer reviewed Research Journal "प्राची प्रज्ञा" (ISSN 2348 – 8417)

Respected Scholars !

Research Papers on following topics in Sanskrit/ English/ Hindi are invited from the scholars of the entire globe for the **19th Issue (to be published in December, 2024)** of peer reviewed refereed, International Research Journal "प्राची प्रज्ञा" having ISSN no. 2348 – 8417, for its half yearly section "शास्त्रमञ्जूषा". **The Last date of receipt of articles is 12:00 Midnight (IST) of 31st August, 2024**. A submission to "प्राची प्रज्ञा" must be an original work. The paper in not less than 10 pages, should be emailed to prachiprajnaenb@gmail.com in e-copy only. A submission must fulfil the following criterion"

1. Format of the Research Paper:
   - All the fonts of Devanagari / Roman and Roman with diacritical marks, must be Unicode compatible. For Devanagari, Arial Unicode MS and for Roman, Times New Roman is preferable. The size of fonts should be 12 in case of English and 14 in case of Sanskrit / Hindi.
   - Format of file must be Microsoft Word only. File Formats in Adobe Page Maker / pdf / Corel Draw / Adobe Indesign etc. are not acceptable.
   - Page size must be of A4 typed on 1.15 line spacing and justified aligned and 1" margined format.
   - Footnotes / References should be embedded in the text in a consistent style and order, as per American Psychological Association, 7th Edition (APA7) style:
   - Arrangement of the pages of the paper should be made in the following format / order:
   - Title page
   - Abstract – in English & about 100 words
   - Key Words
   - Text
   - References - (APA7) style
   - Footnotes
   - Tables
   - Figures
   - Appendices

2. The Title page setup should be made in the following format / order:
   - Paper title – Must be with English counterpart
   - Author name in both English and Devanagari fonts
   - Author's affiliation
   - Address to contact
   - Email id
   - Mobile Number
   - A passport size photograph in JPEG format only of 3.5 x 4.5 cm, up to 20 kb, must be attached along with the Research Paper.
   - Each Research paper should be accompanied with a scanned copy of the filled in declaration form available in our site.

All the research papers undergo a review process. The papers (without the name of the contributor) are sent to the reviewers having expertise on the field, and considered for publication only on the recommendations of the reviewers on following parameters:

1. The Research Paper must have a link to any branch of Sanskrit Studies, i.e. Vedas, Vedāṅgas, Upaniṣads, Philosophies, Purāṇas, Smṛtis, Literature, Poetics, Grammar, Tantras, Astrology,

Astronomy and Modern subjects like Computational Linguistics, Environmental Science and allied fields.

2. The Research Paper must be an original contribution of the author.
3. The discussion should develop in the order from Statement of Problem to→ assumption or hypotheses to → critical evaluations → to a conclusion with the findings of research.
4. The Research Paper must present a discovery / invention of a new - idea / thought /design / plan / awareness / inkling/ indication / appreciation / conception / understanding / opinion / view/ concept / notion / theory / principle or even a new style of interpretation.
5. The language must be lucid and must meet the standard of presentation.
6. The Research Paper must have contemporary relevance, contributions to knowledge, clarity and logic in analysis, methodology and appropriateness of references.
7. f the author has quoted more than 500 words / a table / a figure from a published work, in the article, a copy of permission obtained from the respective copyright holder needs to be enclosed.
8. The copyright is transferred to the Journal if article is accepted for publication in "प्राची प्रज्ञा"/ Prachi Prajna, ISSN 2348 – 8417.
9. All the correspondence should be made through the same email ID only by which the paper has been submitted.
10. All the process will be made online only and no printing media will be undertaken.
11. The selection of the Research paper is entirely entrusted to "प्राची प्रज्ञा".

If the paper meets the preliminary requirements, the article will be processed for review, which could take up to 3 months. The accepted articles are scheduled for publication in the alphabetical order.

Check list of the enclosures along with the Research Paper:

1. **Original Research Paper in the prescribed format mentioned above.**
2. **A passport size photograph in JPEG format only of 3.5 x 4.5 cm up to 20 kb.**
3. **A Declaration by Author in the prescribed format**

(Editors, Śāstramañjūṣā)

"प्राची प्रज्ञा"

प्राची प्रज्ञा
E-Journal in Sanskrit

“प्राची प्रज्ञा”

(ISSN 2348 – 8417)

A Peer Reviewed Refereed E-Journal in Sanskrit
INDEXED IN DOAJ, ROAD , FATCAT , JDB & SUDOC

https://sites.google.com/site/praachiprajnaa
The śāstramañjūṣā

18h Issue / Vol. X – June, 2024